

**КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА
ІСТОРИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ
КАФЕДРА ІСТОРІЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ ТА СХІДНОЇ ЄВРОПИ**

Освітній рівень: Магістр

Спеціальність : 032 «Історія та археологія»

Освітня програма: «Східноєвропейські історичні студії»

**Перманентна громадянська війна в СРСР як явище
радянської повсякденності**

**Кваліфікаційна робота студента
Прінца Ігоря Володимировича**

(підпис здобувача освіти)

**Науковий керівник:
доктор історичних наук, професор
Мордвінцев В.М.**

(підпис наукового керівника)

**«Рекомендовано до захисту на ЕК»
Завідувач кафедри:
доктор історичних наук, професор
Мордвінцев В.М.**

(підпис завідувача кафедри)

Київ - 2021

ЗМІСТ

АНОТАЦІЯ	4
ВСТУП	5
РОЗДІЛ I. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ	9
1.1. Історіографія дослідження.....	9
1.2. Джерельна база	18
1.3. Методологія дослідження	21
РОЗДІЛ II. БОРОТЬБА З ПОЛІТИЧНИМИ ОПОНЕНТАМИ У 1920-1930-Х РОКАХ	32
2.1. Процеси проти політичних опонентів (есери, меншовики).....	32
2.2. Ліквідація представників дореволюційного режиму	37
2.3. Боротьба з «національним ухилом» в республіканських партійних організаціях.....	41
РОЗДІЛ III. ПАРТІЙНІ ЧИСТКИ РАДЯНСЬКОГО РЕЖИМУ У КІНЦІ 1920-Х- 1930-Х РОКАХ	46
3.1. Процеси проти партійної опозиції у 1920-х – на початку 1930-х років	46
3.2. Масові репресії після вбивства С. Кірова («Кіровський потік»)	49
3.3. Терор в кінці 1930-х років.....	52
РОЗДІЛ IV. ТЕРОР РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ ПРОТИ РІЗНИХ ПРОШАРКІВ СУСПІЛЬСТВА.....	55
4.1. Терор проти інтелігенції у 1920-1930-х роках	55
4.2. Боротьба радянської влади з церквою та репресії віруючих	64
4.3. Репресії сільського населення радянською владою під час проведення колективізації та розкуркулення у 1930- х роках	69
4.4. Тотальні репресії командного складу Червоної Армії в 1930-х рр.....	71
РОЗДІЛ V. ОСОБЛИВОСТІ РАДЯНСЬКОГО ТЕРОРУ В РІЗНИХ РЕГІОНАХ СРСР	74
5.1. Придушення пасивного опору козаків Кубані, Дону та Тереку	74

5.2. Масові депортації, арешти та розстріли населення регіонів, включених до складу СРСР в 1939-1941 рр. (Західна Україна, Західна Білорусь, Бессарабія, країни Балтії)	78
ВИСНОВКИ.....	84
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	94

АНОТАЦІЯ

Прінц І.В. Перманентна громадянська війна в СРСР як явище радянської повсякденності. Київський національний університет імені Тараса Шевченка. 2020. 101 с.

В магістерській роботі на основі аналізу опублікованих матеріалів робиться спроба по-новому показати історію громадянської війни в СРСР у 20 – поч. 40-х рр. ХХ ст., її датування та перманентність. Автором проаналізовано сучасні наукові підходи щодо поняття громадянської війни, а також щодо місця та значення феномену громадянської війни в СРСР, зв'язку з революцією 1917 року. Запропоновано власне визначення терміну громадянської війни на прикладі історії СРСР ХХ ст.

Досліджено репресивну політику радянської влади, яка була направлена на встановлення тоталітарного режиму; розкрито заходи, спрямовані на ліквідацію опозиційних політичних сил, суспільних прошарків, які не були лояльними до радянської влади.

Висвітлено особливості терору комуністичної влади в різних регіонах СРСР, в тому числі й проти місцевого керівництва правлячої партії; доведено, що терор як інструмент більшовиків для ліквідації будь-якої опозиції був засобом забезпечення реалізації масштабних соціально-економічних проектів і в той час – громадянського протистояння.

Ключові слова: *громадянська війна, масові репресії, терор, депортації.*

Prints Ihor V. Permanent civil war in the USSR as a phenomenon of Soviet everyday life. Kyiv Taras Shevchenko National University. 2020. 101 p.

In the master's thesis on the basis of the analysis of the published materials the attempt to show in a new way history of civil war in the USSR in 20 – early 40s of the XX century was made, its dating and permanence. The author analyzes modern scientific approaches to the concept of civil war, as well as the place and significance of the phenomenon of civil war in the USSR, in connection with the 1917 revolution. The own definition of the term of the civil war on the example of the history of the USSR of the XX century is offered.

The repressive policy of the Soviet government, which was aimed at establishing a totalitarian regime, is studied; revealed measures aimed at eliminating opposition political forces, social strata that were not loyal to the Soviet government.

The peculiarities of the terror of the communist government in various regions of the USSR, including against the local leadership of the ruling party, are highlighted; it was proved that terror as a tool of the Bolsheviks to eliminate any opposition was a means of ensuring the implementation of large-scale socio-economic projects and at the same time – civil confrontation.

Key words: *civil war, mass repressions, terror, deportations.*

ВСТУП

Актуальність: На сучасному етапі важливим залишається вивчення історії СРСР, без ідеологічної кон'юнктури комуністичної епохи та тиску з боку партійно-державного апарату більшовицького режиму, що дозволить максимально об'єктивно оцінити реальні результати втілення політики партійно-державного керівництва СРСР, зокрема і сприйняття та ставлення до влади населенням і його опір заходам влади. Позиціонування більшовикам необхідності безкомпромісної боротьби з опонентами та «класовими ворогами» впливало на повсякденне життя населення, формувало певне ставлення до влади і її представників.

Радянській владі для проведення політики на основі ідеологічних догм марксизму довелось започаткувати цілий комплекс соціально-економічних та політичних заходів, що мали на меті докорінно змінити тогочасне суспільство. Революційні та радикальні ідеї та соціально експерименти були несприйняті значною частиною суспільства, що вилилось в гостре військово-політичне протистояння, однак встановлення контролю комуністами над більшою частиною території колишньої Російської імперії, не стало завершенням конфлікту в суспільстві на початку 1920-х років.

Для встановлення тотального контролю над суспільним життям країни більшовики розгорнули масовий терор проти власного населення, переслідуючи одночасно кілька цілей: знищення політичних опонентів; придушення відкритої критики партійно-державної політики через страх стати жертвою репресій; ліквідація тієї частини населення, яка могла очолити протест проти влади; за допомогою жорстких методів втілити свій план з соціально-економічного перетворення країни, зокрема проведення курсу на форсовану індустріалізацію та форсовану колективізацію. Як наслідок нерідко використовується термін «перманентна війна», щодо терористичних заходів, що здійснювала влада СРСР по відношенню до населення країни, фактично є

підстави вважати, що в тій чи іншій мірі «громадянська війна» тривала до середини 1950-х років, і проявлялась в різних формах від пасивного опору (саботаж, навмисне руйнування, ухилення від роботи, розкрадання майна) заходам влади до відкритого протистояння з владою (повстання, бунти, страйки, діяльність підпільних організацій), які супроводжувалась застосування більшовиками сили та примусу по відношенню до населення.

У контексті вище наведено, дослідження громадянської війни та викликаної нею жорсткої репресивної політики, розгорнутої більшовиками є актуальним саме вивчення його її контексті впливу на життя населення, адже така політика держави зумовила колосальний вплив на розвиток суспільства та життя в країні. Саме протистояння як у пасивних та і в активних формах стало свого роду прихованою «громадянською війною» між владою власним населенням, кінцевою метою якої стало встановлення контролю над життя суспільства для втілення соціально-економічних проектів більшовицької влади. Формування постійного образу ворога, якими проголошували троцькістів, шкідників, куркулів, шпигунів, стало невід'ємним елементом радянської пропаганди, що вплигло на щоденне життя людей.

Як наслідок актуальність вивчення суспільного протистояння більшовицької влади на населення є надзвичайно актуальним, особливо в сучасну епоху, коли має місце загострення політичного протистояння між різними політичними силами, зростання значення популізму в політичному середовищі більшості країн світу та поляризацію суспільної думки.

Мета дослідження – на основі джерельної бази та наукового доробку вітчизняних та іноземних науковців проаналізувати партійно-державну політику більшовиків з розгортання масового терору, яка призвела до громадянської війни проти населення країни з метою нав'язування своєї влади та втілення власних соціально-економічних проектів.

Об'єкт дослідження – радянське суспільство в умовах перманентної громадянської війни 1920-х – на початку 1940-х років в умовах терору, що здійснювало партійно-державне керівництво СРСР.

Предмет дослідження – аналіз заходів партійно-державних органів СРСР в боротьбі за встановлення тотального контролю над суспільним, економічним та політичним життям країни, що супроводжувались репресіями та знищенням частини населення, яка чинила опір або не сприймала радянський режим і його політику, що по суті становило перманентну громадянську війну

Відповідно до мети автором дослідження було поставлені наступні **завдання:**

- з'ясувати стан наукової розробки проблеми в науковій літературі, ознайомитися з джерельною базою та охарактеризувати методологічні засади дослідження;
- розглянути політичні репресії радянської влади проти політичних опонентів у 1920-1930-х роках;
- дослідити боротьбу з внутрішньопартійною опозицією та партійні чистки лав партії і бюрократичного апарату протягом 1920-х- початку 1940-х років і їх вплив на життя радянського соціуму;
- охарактеризувати особливості сталінського терору проти різних прошарків населення радянського соціуму (селянство, інтелігенція, військовослужбовці, віруючі) і реакцію населення, щодо таких заходів влади;
- простежити репресії проти представників національно-визвольних рухів у СРСР, зокрема козацьких регіонах Кубані, Дону та Тереку, а також Західної України, Західної Білорусі, Бессарабії, країн Балтії.

Хронологічні межі. Загальні вимоги до магістерської роботи не дозволили охопити повний масштаб проблеми, який визначається періодом з 1917 р. по 1950-ті р. включно, оскільки перманентна війна тривала довше ніж період визначений для цього дослідження. Дана робота є частиною більш глобального

явища та визначає нижньою межею – 1917-й рік, прихід до влади більшовиків, розгортання терору з метою встановлення та забезпечення радянської влади на більшій частині території колишньої Російської імперії. Верхньою межею 1941 р. – початок радянсько-німецької війни, коли докорінно змінилось політичні умови і зусилля держави були сконцентровані на боротьбі з агресором, а політика щодо відносин з населенням зазнала відчутних змін. На сьогодні не існує єдиної точки зору в сучасній історіографії щодо датування початку та закінчення громадянської війни, що пов'язане із тим, що для розуміння та значення цього явища в російській історії науковці по різному підходять до визначення його часових рамок.

Територіальні межі дослідження охоплюють територію що у подальшому потрапили під владу більшовиків у період 1917–1941 роках, в тому числі й враховано території Західної України, Західної Білорусії, Бессарабії, країн Балтії, що були включені до складу СРСР в 1939–1940-х роках.

Структура роботи підпорядкована меті та завданням і складається з вступу, п'яти розділів, висновків та списку використаних джерел та літератури.

Матеріали даного дослідження можуть бути використані для ознайомлення із політичною, економічною та соціальною історією СРСР, аналізу взаємовідносин влади на населення, життям соціуму і його ставлення до заходів влади у сфері контролю над суспільним життям в країні.

РОЗДІЛ I

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія дослідження

Дослідження проблем революції 1917 р., громадянської війни у на території СРСР, її наслідків та встановлення політичного режиму більшовицької партії, що в подальшому супроводжувалось масштабним терором проти позиційних сил та впровадження масштабних соціально-економічних реформ займає чільне місце в сучасній російській історіографії. Цією проблематикою в тій чи іншій мірі цікавляться й сучасні західні науковці та вітчизняні дослідники, які вивчають ті аспекти цієї тематики, що є дотичними до історії України у ХХ ст.

Автором при дослідженні поставлених завдань було використано різноманітну наукову літературу, що дозволяє проаналізувати наукові напрацювання з питань обраної проблеми. Історіографію проблеми революції 1917 р. громадянської війни у Радянському союзі та подальших масштабних репресій в СРСР доцільно розділити на сучасну російську історіографію, західну історіографію та вітчизняну історіографію даної теми, автором запропоновано розглянути історіографію за проблемно-хронологічним принципом.

Особливу увагу слід приділити роботам, які піддають ревізії усталений погляд в історіографії на питання громадянської війни її початку та завершення та особливостей цього явища саме в СРСР. Однак, перш ніж давати характеристику громадянській війні в СРСР необхідно розглянути і проблематику самої термінології громадянської війни та резолюції, як одноразового, вибухового явища, що запустила власне механізм роботи перманентної громадянської війни.

Дослідниця Вовк С.О. наголошує, що громадянська війна, як тип військового конфлікту, нерозривно пов'язаний з антагоністичними протиріччя всередині держави як політичного інституту[44]. Тобто громадянська війна

призводить до того, що різні елементи політичної системи, посадові та службові особи державних органів можуть виконувати розпорядження не уповноважених законом представників, ігнорувати накази уряду або ж вести проти нього чи його закони представників бойові дії. Яскравим прикладом є наприклад перехід частини збройних сил держави на бік революціонерів чи спроба військових прийти до влади та встановити свій політичний режим. Вовк С.О. приходиться до висновку, що на сьогодні у науковій літературі відсутнє комплексне визначення поняття «громадянської війни», оскільки різні наукові школи та дослідники по різному підходять до розуміння цього типу війни виходячи з методологічної бази власних концепцій природи конфліктів. Доцільно погодитись дослідницею, адже по факту єдиного підходу до визначення сутності поняття та певного переліку критерії у сучасній науці на даний час немає. Більш масштабно поглянути на проблему дефініції та підходів до трактування терміну громадянська війна, автор пропонує при ознайомленні з методологічною частиною даної роботи.

Що до власне громадянської війни в СРСР до тут в першу чергу слід згадати роботу Л. Млечіна[65]. У своїй роботі науковець стверджує, що революція стала справжньою катастрофою для російського суспільства, породивши велику кількість суперечностей та грандіозне протистояння за владу та привела до влади більшовиків, які продовжували боротьбу за встановлення тотального контролю за соціумом та втілення свого соціально-економічного курсу на основі догматів марксизму. Як результат автор приходиться до висновку, що 1921 чи 1922 і навіть 1924 роки не можуть бути кінцем громадянської війни, адже спротив у тій чи іншій формі комуністичному режиму продовжувався десятиліттями, особливо у селянському середовищі, а несприйняття комунізму як пануючої ідеології залишався, ослаблення режиму призвело до розпаду комуністичної партії та СРСР. Наслідки громадянської війни як призвели до появи антагонізму в російському соціумі залишаються й по нині та впливають на сучасну російську культуру та суспільство, породжуючи проблеми.

Крім того пропогуємо розглянути працю сучасного російського публіциста Буровського А.[41]. Автор, будучи публіцистом, вдається до вільного трактування фактів та подій, подаючи дещо філософське бачення громадянської війни в Росії, стверджуючи що вона тривала з 1917 р. по 1991р. і завершилась перемогою білих, в силу того що більшовицька ідеологія і комуністична доктрина не витривали перевірки часом, як наслідок Росія повернулась до іншого соціально-економічного та політичного шляху розвитку. На думку Буровського А., демонтаж соціалістичної системи став не просто виразом комуністичного режиму, але і закінчив перманентну громадянську війну, адже Росія повернулась багато в чому до поглядів на побудови суспільства, які поділяли Денікін та Колчак. Такий підхід є доволі суперечливим, хоча б в силу того, що битва ідей кінця ХХ ст. не може бути протистоянням політичних таборів початку ХХ ст, оскільки у 1991 р. не існували червоних та білих в традиційному розумінні.

Дещо схожу позицію займає Байнев В.Ф., який стверджує, що революція і породжена нею громадянська війна були складним, багато в чому вирішальним та надзвичайною катастрофічними явищем в історії СРСР, яке кількістю жертв поступається лише Великій вітчизняній війни як складовій Другій світовій війни, а за результатами вона продовжує впливати на життя російського суспільства й в сучасну епоху. Автор аналізує у своїй роботі різні підходи до датування громадянської війни, її етапів і приходять до висновку, що вона почалась вже у лютому 1917 року і тривала на різних регіонах до середини 1920-х років. Хоча тут же зауважує, що спротив радянській владі в тій чи іншій мірі тривав у різних регіонах та в середовищі селянства, козацтва, духовенства, а тому явище громадянської війни є багатогранним і потребує більш глибокого дослідження.

Варто згадати роботу Черепанова К.В.[87], який аналізує особливості революції та масового терору у роки громадянської війни та вплив цих подій на подальшу історію СРСР, порівнює аналогічні явища в історії Англії, Франції, Іспанії і приходять до висновку, що проблематика революцій, громадянської

війни та масового терору в СРСР у першій половині ХХ ст. потребують подальших наукових досліджень, оскільки їх вплив та результати ще не до кінця осмислені науковою спільнотою, до того ж у історіографії відсутнє одностайний підхід до розуміння ролі цих явищ в історії СРСР.

Дослідниками здійснено теоретичне осмислення проблеми аналізу дефініцій «громадянська війна» та «революція», як каталізатора громадянської війни, які мають важливе значення для нашого дослідження. Доцільно розглянути погляд науковців на ці суспільні явища. Кравець Г. відзначає, що це суспільне явище, відрізняючись від тривалої стабільності, стаціонарності, застою (стагнації), а також регресу і деградації, революція – це справжній рух вперед, реальна модернізація, суттєві прогресивні зміни, саме в цьому аспекті цьому аспекті революція подібна до еволюції[57, с. 45]. Як справжнє оновлення і як конкретний процес, а не одноактна подія, революція – це реальні справи, а не лише гасла та перелік побажань[57, с. 45]. У часовому аспекті, більшість науковців поділяє думку, що на відміну від повільної чи розтягнутої у часі еволюції, революція – це рух прискореними темпами. Дослідник теорії революції В. Якушик відзначає, що «Революція – це якісні перетворення, стрибок у розвитку суспільства, що протиставляються кількісним змінам, що засвідчують поступове нагромадження вдосконалень»[97, с. 22]. В. Парето, який відзначає, що революція і спричинена нею війна є процесом зміни правлячої еліти[16]. В рамках історичної соціології варто звернути увагу на «природну» теорія революції Л. Едвардса, розкрити у його роботі. Емпіричною базою дослідження цього науковця чотири революції: англійська пуританська (XVII ст.), американська (війна за незалежність), французька (кінця XVIII ст.) та російська (початку ХХ ст.). Л. Едвардс приходять до висновку, що революція в структурі історичного процесу займає «природне» місце, будучи одним із способів втілення в життя соціальних змін [60, с. 203]. При цьому вчений чітко аргументує диференціювання повстань і революцій. Для перших характерна швидкоплинність і вплив лише на політичне життя суспільства, тоді як революції відбуваються повільно і досить рідко, оскільки для їх виникнення

необхідні серйозні соціальні трансформації, які в подальшому мають важливе значення, адже самі революції мають масштабне значення та тривалий вплив на життя суспільства [60, с. 203].

На соціальному рівні, на думку П. Сорокін, який аналізує проблему революції в соціумі, спирається на методологічні принципи біхевіоризму, він викладаючи власну версію появи і ролі революції, відзначає, що формування революційного процесу супроводжується змінами поведінкових характеристик членів суспільства, змінами соціальних та демографічних показників, структури суспільства і динаміки соціальних процесів[78, с. 272]. Подібні зміни відображаються в трьох основних сферах життєдіяльності суспільства: політиці, економіці та культурі[78, с. 272]. У даному випадку можна стверджувати, що цей підхід характеризує революцію як масштабну соціальну трансформацію, а виразником цих змін стають зміна політичної системи, суспільного устрою, економічного укладу, цінностей та світоглядної парадигми значної частини населення. Цей процес може відбуватись як швидко так і повільно і не завжди залежати тільки від політичної складової, тобто прихід до влади нової еліти чи суспільної групи ще не означає завершення революції чи проведення змін, але безумовно саме це каталізує процес соціальної трансформації. Отже, збройний переворот, створення нових політичних інститутів замість старих ще не означає, що революція перемогла, адже окрім сфери політики, зміни відбуваються у соціальній, економічній та культурній сферах, що у більшості випадків займає більше часу ніж власне перебудова політичної системи.

Обумовленість появи революцій певними психологічними домінантами, що притаманні індивідам виражена в концепціях Дж. Дейвіса і Т. Гарра. Дані теорії пояснюють революції з точки зору зростання депривації в суспільстві. Фактично психічний стан індивіда, викликаний розривом між можливістю забезпечити собі певний рівень життя і бажанням мати певний матеріальний рівень життя[60, с. 203]. Цей теоретичний напрям характеризує революції як колективне психічне явище, яке є реакцію мас на несправедливість, бажання

критичної сукупності індивідів змінити свій соціальний статус, за умов коли законними способами це зробити неможливо або вкрай складно[60, с. 203]. Як наслідок відбувається радикалізація суспільних мас, що вимагають соціально-економічних та політичних змін у країні. При цьому часто правляча еліта чи соціальна група не вважає за необхідне поступатися суспільним статусом чи частиною матеріальних благ на користь інших соціальних верств. У цьому контексті варто відзначити, що цей підхід до розуміння революції пояснює власне ті явища, що нерідко супроводжують революційний процес: радикалізація суспільних мас і висунення широких вимог до влади, збройне протистояння, фізичне знищення опонентів, несприйняття поглядів представників іншої сторони конфлікту, мародерство, погіршення криміногенної ситуації, падіння рівня суспільної моралі, зневага до існуючого правопорядку.

Основний масив досліджень присвячених питанню громадянської війни у СРСР та масового терору проти опозиції та різних прошарків населення належить звісно ж російським сучасним дослідникам.

Проблемі політичному розвитку Росії, діяльності партії РКП(б)-ВКП(б), боротьбі різних груп всередині правлячої політичної сили, репресіям та чисткам в більшовицькій партії, становленню особистої диктатури Й. Сталіна свої роботи присвятили сучасні російські дослідники: Анфертьєв І.А.[31], Гусєв А.В.[46], Земськов В.М.[47], Медведєв Р.А.[62], Павлової І.В.[67] Роговін В.З.[85;86], Хлевнюк О.В.[92].

Значний масив робіт в контексті встановлення та зміцнення політичного режиму більшовиків присвячені репресивній політиці більшовиків у 1920-1930-х роках. Так проблему терору проти позиційних політичних партій присвятили свої роботи Боева Л.А.[38], Черняєв В.Ю.[88]. Відносини радянської влади та церкви, репресії проти віруючих та священнослужителів досліджують Кривонова Н.О.[58], Сомін М.В.[76], Хаустов В.М.[91], Яковлев А.М.[96].

Дослідження відносин радянської влади та козацтва, як окремого соціального прошарку, настрої серед населення Дону, Кубані та Тереку, їх

спротив колективізації розглянуто в роботах Баранов А. В., Рвачьова О. В. [34], Кіслицін С.А., Кириченко А.С.[56], Скорик А.П.[73] та Футорянський Л.І. [93].

Питання терору в середовищі командного складу в Червоної армії та флоті вивчають Мельтюхов М.І.[63], Мільбах В.С.[64] Сувеніров О.Ф.[82] Степанов М.Г.[83] Черушев М.С.[89], в яких розкрито масштабні заходи із знищення керівництва власними збройними силами.

Проблематиці взаємовідносин більшовиків та інтелігенції у 1920-1930-ті роки свої роботи присвятили Амелін П.П.[30], Емтіль З.Я.[49], Соскін В.Л.[77]. Репресії проти інтелігенції досліджують Ашнін Ф.Д., Алпатов В.М.[32], Золотарьов О.В.[48], Макаров В. Г., Христофоров В. С.[59], Медведєв Р.А.[62], Степанов М.Г.[81], Черняєв В.Ю.[88].

Проблематикою колективізації та викликаного нею опору селянства та репресій з боку влади займаються Бондарєв В.А.[39], Віола Л.[43], Фіцпатрік Ш.[94].

Питанням ліквідації представників привілейованих прошарків дореволюційного російського суспільства в 1920-1930-х роках досліджують Золотарьов О.В.[48], Емтіль З.Я.[49], Єфремов. С.І.[51], Сміт Д.[75], Смірнова Т.М.[74] Автором було проаналізовано роботу Трифонова І.Я.[84] у якій розкрито особливості втілення та наслідки політики ліквідації заможних верств дореволюційного російського суспільства радянським режимом у 1920-1930-х роках.

Російські дослідники після 1991р. розпочали вивчення та теоретичні осмислення значення революції та її наслідків для розвитку СРСР, роль у становлення майбутнього більшовицького режиму. Тут доцільно згадати збірник статей. Присвячених 100-річчю революції 1917 р. в Росії «Гражданская война в России: взгляд через 100 лет. Проблемы истории и историографии» під редакцією Калашникова В.В.[45]. У цьому збірнику матеріалів зібрані погляди сучасних російських дослідників на проблему революції, її причин характеру та впливу на історію Росії у ХХ ст. Комплексно дану проблему розглянув у своїй роботі російський науковець Кара-Мурза С.[52], у якій він аналізує наслідки

революційних подій та подальших масштабних соціально-економічних перетворень та вплив подій першої чверті ХХ ст. на всю подальшу історію Росії до сьогодення. Варто відзначити, що серед дослідників, чії думки вміщено у збірнику відсутнє єдине бачення громадянської війни її комплексного значення, і присутні різноманітні підходи до датування початку та кінця громадянської війни у Росії.

Науковим аналізом підходів до датування початку революції і її завершення, її взаємозв'язок із громадянською війною у Росії займається Черепанов К.В.[87].

Українські дослідники сконцентрували увагу переважно на масовому терорі як інструменту управління в СРСР та ролі репресивно-каральних органів у проведенні політики керівництва держави як загалом так і в Україні зокрема. Тут варто згадати роботи Бабюха В.А.[33], Біласа І.[36], Білокіня С.І.[37], Кондратюка К.[54], Яроша Б.О.[98].

Варто проаналізувати роботи західних істориків, які займались вивчення проблеми революції та громадянської війни в Росії в контексті всієї російської історії. В умовах холодної війни зростала активно зацікавленість у вивчення радянської держави, особливостей її політичної системи та соціально-економічного устрою. Тут варто згадати комплексні роботи, присвячені історії Росії у ХХ ст., авторства Н. Верта[42], Дж. Боффа[40], в яких розкрито проблематику приходу до влади більшовиків, в тому числі й охоплює громадянську війну та політику терору проти власного народу.

Інша група дослідників сконцентрувалась саме на вивченні причин розвитку громадянської війни та революції, що її спричинила. Питання причин занепаду царського режиму та революції 1917 р. й подальша боротьба за владу між більшовиками та іншими політичними угрупованнями розкрито в 3-х томній роботі «Російська революція» Р. Пайпса[68-70]. Питанню причин, особливостям та характеру збройного конфлікту в Росії присвячена робота Орландо Файджеса «Народна трагедія: Російська революція 1891-1924 роках»[99]. Автор приходить до висновку, що критична кількість соціально-

економічних проблем та національних та культурних протиріччя привели до масштабного соціального вибуху та збройного конфлікту, внаслідок Першої світової війни, у якій царський режим остаточно втратив контроль над ситуацією в країні. Проблему російської громадянської війни першої чверті ХХ ст. присвячена робота Дж. Сміла[80], який приходить до висновку, що громадянська війна насправді тривала з 1916 по 1926 рік, від початку перших бунтів в Центральній Азії до закінчення масштабних бойових дій в останніх осередках селянського та білого опору.

Автором було використано роботи істориків, правознавців, соціологів та політологів для теоретичного осмислення термінів «революція», «громадянський конфлікт» та «громадянська війна». Для цієї роботи було використано праці Вовк С.О.[44], Ємцова Г.[50], Кравець Г.[57], Кара-Мурзи С.[52], Максимової О.В.[60], Мбатни Б.[61], Насіновського В.[66], Серебрянікова В.[71], Сорокіна П.А.[78], Харда М.[90], Якушика В.[97]. Ці роботи дозволили автору проаналізувати сучасне наукове бачення питання революційної трансформації соціуму та значення збройного громадянського конфлікту.

Проблематиці війни як соціальному та політичному явищу, її різновидів, характерним особливостям внутрішнього державного конфлікту, її характеру в умовах існування різних політичних режимів присвячена робота М. Харда[90]. Особливості громадянських збройних конфліктів та їх вплив на розвиток суспільства і держави розглянуто в роботах П. Сорокіна[78;79]. Дослідник приходить до висновку, що громадянська війна є крайньою формою поляризації суспільства й жорсткою формою боротьби за верховну владу в країні.

Проблемам повсякденного життя в СРСР в умовах терору присвятили свої роботи Л. Віоли[43], Ш. Фіцпатрік[94;95]. У цих роботах розглянуто репресивні заходи радянської влади, форми контролю більшовиків за громадським та особистим життям населення, а також вплив соціально-

економічних реформ 1920-1930-х років на повсякденне життя сільських та міських жителів і їх ставлення до комуністичного режиму, її лідерів.

Західні науковці досліджували масштаби та вплив більшовицьких терору і репресій на життя російського населення. Проблему масових репресій у СРСР у 1920-1930-х роках розглянуто в роботах Р. Конквеста[55], С. Коєна[53], Сміта Д.[75]. У цих роботах розглянуто причини масового терору, його особливості, вплив на життя населення та наслідки для економічного та громадського життя країни.

Отже, історіографія проблеми революції та громадянської в війни в Росії є дуже широкою, протягом останніх десятиліть опубліковано велику кількість робіт, що розкривають різні аспекти цієї проблематики. У науковому середовищі варто відзначити активний інтерес до аналізу та осмислення таких явищ як революція та громадянська війна в житті суспільства та держави.

1.2. Джерельна база

Для дослідження обраної проблематики автором було проаналізовано цілий комплекс джерел, що складається з наступних блоків: офіційні документи, створені партійними та державними органами СРСР; матеріали по судовим та кримінальним справам, зібрані та опубліковані дослідниками; твори відомих діячів більшовицької партії; акти законодавства; статистичні збірники; довідкові та енциклопедичні видання.

Офіційні документи, створені партійно-державними органами, відображають політику держави у тій чи іншій сфері життєдіяльності; заходи, що здійснювались керівництвом держави її бюрократичним апаратом з трансформації соціально-економічного та культурного життя країни. До цього блоку масиву джерел належать «Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898–1953)» у 2 томах[6;7], «Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам 1917 – 1967 гг.»[19;20].

Іншим блоком джерел є матеріали та документи, присвячені різним аспектам репресивної політики керівництва СРСР. До цього блоку джерел слід віднести збірники, присвячені: репресивній політиці більшовиків («Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953 : Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. Документи і матеріали»[2], «В.И. Ленин и ВЧК: Сборник документов (1917–1922 гг.)»[3], «Высылка вместо расстрела: депортация интеллигенции в документах ВЧК-ГПУ: 1921–1923»[14]); показовим судовим процесам («Академічній справі»[1], «Шахтинській справі»[9;29], «справі Промпартії»[18]). У цих збірниках міститься інформація про заходи, що здійснювались владою у 1920-1930-х з метою заслання, видворення, фізичного знищення та ув'язнення опозиційної налаштованих прошарків населення та представників різних політичних угруповань. В цих збірниках міститься матеріали допитів, свідчень по судовим справам. Окремо слід зазначити, про «Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939: документы и материалы: в 5 томах»[4]. У цій роботі, зібрані документи, що висвітлюють державну політику у сільському господарстві, особливості проведення колективізації та розкуркулення в країні, репресивні заходи у зв'язку з протестами проти нововведеної колгоспної системи.

Іншим важливим блоком є твори лідерів більшовицької партії(В.І. Леніна[12;13], Л.Д. Троцького[27], Й.В. Сталіна[24;25;26]. У цих роботах висвітлено погляди лідерів РКП(б)-ВКП(б) на різні аспекти організації життя суспільства та управління державою, в тому числі у цих працях розкрито ставлення лідерів більшовиків на проблеми формування нової робітничо-селянської інтелігенції, проведення модернізації економіки держави (форсованої індустріалізації та суцільної колективізації),

Іншу групу джерел складають акти законодавства. Автором було опрацьовано текст Конституції СРСР 1936 р.[8], що дозволило розкрити особливості правового та соціального статусу дискримінованих верств населення – «лишенцов» (колишніх дворян, представників буржуазії,

духовенства), селян-одноосібників, які зазнали репресій в 1920-1930-х роках в СРСР.

Іншим законодавчим актом, що був використаний автором є Кримінальний кодекс РРФСР від 22.11.1926 року[28], норми статей якого були підставою для звинувачення в більшості видах антирадянських злочинів, особливо за ст. 58, що містила в собі склади «контрреволюційних» злочинів та санкції за їх вчинення. Законодавство СРСР слугувало правовою основою проведення репресій в державі керівництвом більшовицької партії.

Ще одним законодавчим актом, що був використаний автором став Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 р.[5]. У цьому нормативно-правовому акті визначено підхід до визначення термінів та критеріїв поділу військових конфліктів, в тому числі збройної боротьби в середині країни. Ці теоретичні напрацювання фахівців з міжнародного права дозволили проаналізувати особливості сучасного розуміння такого терміну як «громадянська війна» та «внутрішній військовий конфлікт».

Для розуміння динаміки соціально-економічних та культурних змін дослідником було використано довідкові видання, що відображають розвиток СРСР, а саме: «Народное хозяйство СССР»[15], «Культурное строительство СССР»[10].

Автор для розуміння дефеніцій «революція», «громадянська війна», «еліта», використав довідкові та енциклопедичні видання, зокрема тут варто згадати «Енциклопедія історії України»[11], «Політична енциклопедія»[23], «Політологічний енциклопедичний словник»[17].

Отже, можна стверджувати, що джерельна база дослідження є різноманітною та широкою, що дозволяє комплексно висвітлити обрану для дослідження проблематику. Використання різних груп джерел, дозволяє стверджувати, що керівництво СРСР використовували масштабні репресії як політичний інструмент для досягнення поставлених цілей.

1.3. Методологія дослідження

Методологічну основу роботи склали універсальні принципи історичного дослідження: наукової об'єктивності, комплексності, історизму, критичного підходу до джерел, що передбачають цілісний усебічний підхід до вивчення обраної теми, сам вони дозволяють комплексно висвітлити обрану проблематику.

Методологічний інструментарій цієї роботи становить кілька груп методів, а саме загальнонаукові, історичні та спеціальні методи пізнання. Серед загальнонаукових методів, які використовувались в даній роботі, це логічний, хронологічний, описовий, методи синтезу, аналізу, аналогії, дедукції, індукції та узагальнення за допомогою яких автор досліджує джерельну базу та науковий доробок вітчизняних та зарубіжних науковців з проблематики застосування терору в державній політиці СРСР та вплив цього явища на суспільне життя в країні. Ці методи є загальнонауковими збігаються із загальними операціями мислення і їх застосування є базовим й загальнопоширеним.

У роботі автором використано історичні методи дослідження, зокрема:

- проблемно-хронологічний підхід дозволив окреслити державну політику у різних сферах та відносно різних прошарків суспільства у різні часові відрізки;
- структурно-системний дав можливість комплексного аналізу державної політики терору в різних сферах діяльності соціуму та реакція на неї;
- порівняльно-історичний метод використано в роботі для співставлення способів та форм державної політики більшовиків відносно різних соціальних груп населення в різних регіонах.
- серед спеціальних методів автором було використано статистичний метод для оцінки масштабів червоного терору відносно окремих категорій населення та метод контент-аналізу писемних джерел.

В магістерській роботі застосовано принцип історизму, який спонукає розгляд історичних явищ у конкретному історичному середовищі в динаміці їхньому розвитку, а також принцип об'єктивності, які зобов'язують розглядати події і явища в усій їхній багатогранності.

Важливим аспектом історичних досліджень є конструювання методологічних підходів до вивчення обраної проблематики, наприклад особливостей перебігу громадянської війни в СРСР, адже обрані методи впливатимуть як на підбір джерел для висвітлення проблеми, так і на аналіз інформації в них й отримані результати.

Загалом методологічну основу історичного дослідження складають принципи та методи пізнання, які використовує історик при всебічному висвітленні аспектів пов'язаних із об'єктом вивчення, серед яких події, явища, процеси. Методологія складає теоретичну основу дослідження, яка дозволяє мати уяву про цілісний комплекс заходів і прийомів, за допомогою яких науковець проводить аналіз джерел та складає цілісну картину ретроспективи минулого.

Однією із основоположних теоретичних проблем при дослідженні проблематики явища громадянської війни власне питання визначення сутності таких дефініцій як «революція» та «громадянська війна», що дозволяє досліднику розуміти на які джерела варто звернути увагу та які аспекти питання слід аналізувати для отримання результатів, які підтвердять або спростують його твердження.

В першу чергу слід розглянути питання, що собою являє революція як подія в історії певної держави, адже саме революція стала подією, що спричинила вибух протистояння в Росії і стала каталізатором громадянської війни. Під революцією (від лат. *revolutio* – переворот, змінення) розуміють швидко радикальна зміна всієї самостійної системи, якою може бути суспільство, людина, наукові знання, сукупність засобів та методів виробництва [11, с. 454]. Як наслідок у науці виділяють політичні, соціальні, промислові (економічні), технологічні, культурні революції в залежності від

сфери людської діяльності, в якій відбулись кардинальні зрушення. У контексті обраної проблема нас цікавить саме розуміння сучасною наукою поняття «політичної революції» та «соціальної революції», адже цей термін є ключовим при висвітленні подальшого висвітленні обраної проблематики, а саме трансформації суспільних відносин, суспільних та політичних інститутів.

Сьогодні багатовимірне і широке у трактуванні поняття «революція» протистоїть низці суміжних понять і категорій, і водночас ця дефініція має спільні риси з різними суміжними категоріями.

В. Парето розглядаючи революцію, прийшов до висновку, що вона є механізмом збереження рівноваги між аристократичною і демократичною тенденціями оновлення правлячих еліт, адже саме революція дозволяє потрапити до правлячої еліти особам неелітарного походження з елітарними якостями та виведенням з її складу елітарних осіб з неелітарними якостями[16, с. 240]. Фактично революція є силовим способом зміни еліти, але оскільки правляча еліта прагне зберегти свої привілеї і передати їх у спадок, вона намагається протидіяти оновленню еліт. У випадку коли правляча еліта втрачає підтримку населення й не може виконувати свою функції, контреліта за підтримки широких кіл населення позбавляє стару еліту її місця і стає правлячою, що унеможливорює поширення занепаду правлячої еліти на все суспільство. Цей процес В. Парето назвав «масовою циркуляцією еліти, або просто революцією»[16, с. 240]. Саме в контексті кругообігу еліт й розглядається революція як засіб її зміни, який використовує підтримку мас або збройну силу, на відміну від еволюції, яка використовує для цього реформи та інші «соціальні ліфти» обрання членом виборного органу влади на виборах, через отримання освіти, службу в бюрократичному апараті, на посадах офіцерів у армії та флоті.

У суспільному плані революції як суспільні явища характеризуються крайньою формою політичної нестабільності, які супроводжуються масштабними змінами та значними впливом на соціум. На думку Максимової О.В. революції здатні здійснювати максимальний дестабілізуючий вплив на

політичну систему та спричиняти значні трансформації суспільних інститутів, зникненню одних та появи інших[60, с. 202].

Отже, революція, як соціально-політичне явище, є масштабним процесом трансформації соціуму, що відбувається практично у всіх сферах життєдіяльності суспільства, яке супроводжується зміною чи частковим оновленням правлячої еліти, трансформації суспільних відносин, політичних та громадянських інститутів, реформування господарського укладу, змінами у культурній сфері. Загалом зміна влади у державі через зміну політичного угруповання, реформування політичної системи становить лише певний елемент революційного процесу, іншими складовими є трансформація суспільних відносин громадянських інститутів та культурної сфери.

Однією із складових значної частини революцій є конфлікт між різними соціальними прошарками, політичним угрупованнями, що спричинений боротьбою за політичну владу в країні, що спричинена бажанням одних зберегти існуючий стан соціуму, а інших – змінити його, використавши для цього державні політичні інститути та збройну силу. При цьому варто наголосити, що чим більше в суспільстві з'явилося протиріч, тим більша вірогідність збройного зіткнення прихильників різних політичних таборів. Фактично революції нерідко супроводжуються громадянськими війнами, що є масштабними збройними конфліктами за встановлення певного політичного режиму в країні. Необхідно висвітлити проблему сутності поняття «громадянська війна», що дозволить нам проаналізувати це явище в історії Росії ХХ ст.

Громадянська війна (від латинського – *bellum civile*), є військовою боротьбою політичних угруповань за верховну владу в державі, яка відбувається саме між громадянами однієї держави чи кількох держав, створених на уламках території однієї держави, що припинила своє існування[23, с. 159]. Традиційно серед мислителів та науковців з часів Давнього Риму до ХІХ ст. (Г, Гроцій, Гоббс Т., Гельвецій К.) побутувала думка, що громадянська війна є суто негативним явищем, адже приносить розбрат для

держави, спустошення, братовбивство та ослабляє державу, що може призвести до її знищення сусідами-ворогами, при цьому такі дії населення чи окремих політичних та військових фігур сприймалися як замах на священну владу, що належала монарху чи уряду, що представляв увесь народ.

У марксистській доктрині, одним з основних постулатів якої є «боротьба класів» у тому числі й за розподіл матеріальних благ та політичну владу, громадянська війна у кожній державі є неминучим продовженням політичної боротьби пролетаріату проти прошарку експлуататорів тільки вже збройним методом. Ленін відзначав у роботі «Воєнна програма пролетарської революції», що громадянська війна є неминучим явищем у боротьбі класів і означає найвищу точку боротьби пригноблених класів проти політичної та економічної влади заможних верств суспільства, вона є продовженням революційної боротьби[13, с. 289]. Для марксистської ідеології збройна боротьба у формі громадянської війни між різними соціальними прошарками є необхідним етапом революції, трансформації суспільства на шляху до комунізму.

Представники інших наукових шкіл та методологічних підходів відзначають, що громадянський конфлікт в середині однієї держави є явищем притаманним революційній боротьбі. Так, наприклад, Ч. Бірд, Л. Хекер, Д. Адамс вважали громадянську війну у США певною стадією американської революції, що справила позитивний вплив, посприявши соціальним трансформаціям, промисловому розвитку країни та технологічному прогресу. Представники «революційної теорії» внутрішніх збройних конфліктів, вважають, що громадянська війна є крайньою формою вирішення внутрішньодержавних протиріч між різними політичними угрупованнями, соціальними прошарками, національними чи релігійним групами у тому випадку, коли всі мирні засоби для вирішення протистояння були використані або відкинуті як такі, що не здатні вирішити конфлікту ситуацію через значний антагонізм між різними таборами. Як наслідок відбувається розкол суспільства й державна влада втрачає контроль над певними територіями, як над

соціальними економічними процесами, знижується її можливість підтримувати правопорядок, реалізовувати свої суверенні права.

П. Сорокін відзначав, що причина громадянських воєн криється в формування різних політичних, соціальних, духовних, етичних, естетичних цінностей в представників різних соціальних прошарків, при цьому для однієї групи революціонерів це були цінності, які вони намагались поширити на все суспільство, тоді як контрреволюціонери вважали їх небезпечними або неприйнятними[79, с. 267]. По суті саме несумісність цінностей представників різних політичних угруповань чи соціальних прошарків призводить до зростання градусу напруги в соціумі та як наслідок відкритої конфронтації. При цьому чим більше протиріч у світоглядах представників різних таборів тим важче їм знайти точки дотику, які дозволяють врегулювати конфлікт. Саме значні розходження у світоглядних позиціях та культурних цінностях яскраво проявляються при аналізі політичних, соціальних та культурних поглядах військових та політичних діячів і мислителів, що приймали участь чи проживали в добу громадянських воєн. По суті представники різних угруповань по різному бачили організацію життя соціуму та його шлях подальшого розвитку, це чудово видно на прикладі подій громадянських воєн в Англії XVII ст., у війні за незалежність США кінця XVIII ст., яка по суті була внутрішнім конфліктом між підданими та королівською владою, революційних війнах у Франції кінця XVIII ст., у США 1861-1865 рр., у Росії у 1917-1921 рр., у Іспанії 1936-1939 рр. Варто погодитись з дослідником, що саме різне бачення дійсності та розвитку суспільства є ключовими причинами громадянських воєн сучасної епохи.

Дещо подібну позицію займає російський дослідник Серебряніков В., що розуміє під громадянською війною, саме організовану збройну боротьбу між різними соціальними, етнічними групами, політичними партіями за верховну державну владу[71, с. 21]. Визначене на нашу думку, є дещо спрощеним, адже подає громадянську війну схематично як протистояння певних відокремлених таборів. Б. Мбатна вважає, що більш доцільним використання терміну

«збройний конфлікт неміжнародного характеру», що він більш доцільний ніж «громадянська війна»[61, с. 9]. При цьому не слід забувати, що повноваження і правовий статус сторін внутрішньодержавного конфлікту не є чітко визначеними за нормами міжнародного права, на відміну від міждержавного збройного конфлікту.

М, Хард та А Негрі вважають, що громадянська війна – збройний конфлікт, що відбувається між суверенною владою та повстанцями, що контролюють певну частину території держави і не мають суверенних прав у межах юрисдикції держави[90, с. 13]. В Насіновський визначає, що ключовою відмінністю громадянських воєн від міждержавних конфліктів є те, що боротьба ведеться між політичних угруповань за владу і домінування в суспільстві, при цьому він вважає, що ці конфлікти є низької те середньої інтенсивності[66, с. 15]. Враховуючи, жорстокість та масштаби знищення опонентів та їх прихильників твердження про низьку інтенсивність цього виду воєн можна поставити під сумнів. Кара-Мурза С, визначає, що основною відмінністю громадянської війни від інших видів збройних конфліктів є наявність двох і більше збройних угруповань, що формуються на основі певної ідеології чи певної політичної програми і їх генезис пов'язаний або із створення населенням воєнізованих груп або виходом з під контролю влади певних військових підрозділів[52, с. 5]. Тобто лише за наявності організованої військової сили у різних сторін конфлікту саме збройне протистояння можна вважати громадянської війни, саме це відрізняє цей тип конфлікту від повстання. Це твердження є слушним, адже саме створення організованих збройних сил є підтвердженням консолідації свої прихильників та позначає лінію розколу суспільства і рішучість з якою буде вестись боротьба.

Дещо інше трактування поняття громадянська війна подає у своїй роботі правознавець Г. Ємцов, який її визначає як збройний соціально-політичний конфлікт, що супроводжується поділом державних та організації суспільства на дві або більше упорядкованих частин, кожна з яких веде боротьбу за самозбереження та знищення протилежної політичної структури та її

воєнізованої сили[50, с. 12]. Це твердження є слушним, однак варто зауважити, що іноді одна із сторін створює свої громадські та політичні інститути для управління територією, що знаходиться під її контролем або для впливу на настрої населення чи забезпечення правопорядку.

Чіткого визначення поняття «громадянської війни» не містять і норми міжнародного права. Так у Додатковому протоколі від 8 червня 1977 р. до Женевської конвенції про захист цивільного населення під час війни 1949 р., у ст. 1 закріплено визначення «збройного конфлікту неміжнародного характеру», під яким розуміється конфлікт, що відбуваються на території будь-якої держави між її збройними силами або іншими організованими збройними групами, які, перебуваючи під відповідальним командуванням, контролюють частину її території, що дає їм змогу здійснювати безперервні й погоджені воєнні дії[5]. Фактично, у міжнародному законодавстві не має розрізнення видів внутрішньодержавних конфліктів, а наявне нормативне закріплення такого визначення дає досить туманне уявлення про громадянську війну, визначаючи тільки, що це конфлікт в середині держави, що відбуваються на її території між різними збройними групами.

Підсумовуючи, теоретичні напрацювання науковців та аналіз міжнародного законодавства, можна стверджувати, що більшість підходів до розуміння феномену «громадянська війна», трактують його як неміжнародний збройний політичний конфлікт, що передбачає протистояння антагоністичних політичних чи соціальних угруповань або класів в суспільстві в боротьбі за верховну державну владу в країні в межах території держави. Все ж таке твердження не показує всього специфіки громадянської війни, як внутрішньодержавного конфлікту, оскільки не розкриває власне особливостей протистояння і значення цієї боротьби для розколотого суспільства, тим паче, що протистояння може відбуватись без широкої організації збройних сил чи застосування важкої техніки та фронтальної стратегії ведення війни, тобто одна з сторін конфлікту може не мати чітко визначеної чіткої політичної чи воєнізованої структури, а саме боротьба може мати характер не постійних

запланованих бойових дій, а радше складати сукупність бойових акцій чи мати характер тенденційного явища в житті соціуму.

Наприклад, широкого пасивного спротиву в суспільстві у формі (знищення окремих представників ворожого політичного угруповання чи органу влади, саботажі на виробництві, підпалі приміщень, отраві посівів, відмові виконувати розпорядження чи накази представників влади або політичного угруповання. При цьому варто наголосити, що ці дії мають чітке спрямування не на ігнорування владних розпоряджень як таких, а саме є несприйняттям наприклад правлячого режиму, введеного ним правопорядку, які вчиняються з метою нанести шкоду правлячій групі чи соціальному прошарку.

Такі дії можна вважати проявом перманентної громадянської війни (тобто такої яка проявляється не постійно та нечітко) лише у випадку їх широкого поширення серед соціуму або у середовищі окремих соціальних прошарків і не проявом девіантної поведінки окремих індивідів, а сприймаються представниками певної групи як норма у прихованій боротьбі з протилежною стороною в соціально-політичному конфлікті. У свою чергу в такій боротьбі, що може бути як у відкритій так і в прихованій формі, одна сторона конфлікту, яка або контролює територію чи визнається міжнародною спільнотою як така що має державну владу, повинна у цьому протистоянні застосовувати збройне знищення опонентів чи застосовування сили та примусу, що мають ціллю примушування до виконання розпоряджень владних формалізованих структур. Фактично за таких умов політична, сила, що має в руках державну владу чи є такою, що контролює територію застосовує різноманітні засоби у веденні цієї боротьби, серед яких репресії (фізичне знищення опонентів чи осіб, що не виконують розпорядження органів влади, виселення, ув'язнення, позбавлення певних категорій прав), конфіскація майна, залякування. Такі терористичні дії мають на меті залякати населення, де люди під страхом покарання виконують розпорядження влади. Однак такі можуть підпадати під класифікацію репресивних дій з боку диктаторського режиму, що створений після узурпації влади, однак якщо є масовий спротив населення, у тому числі й прояви

відкритої непокори та знищення представників влади, доцільно говорити, що громадянська війна продовжується, але в іншій площині та формах або ж вона тільки починається і може перерости у відкриту масштабну збройну боротьбу.

Громадянська війна закінчується, на думку автора, коли в соціумі досягається певний консенсус щодо усунення причин, що спричинили конфлікт або ж у випадку, коли представники в першу чергу політичних таборів, що зазнали поразки, повністю припиняють боротьбу та визнають верховну владу переможної сторони. Знищення чи витіснення значних збройних формувань не призводить до закінчення громадянської війни, особливо у випадку, коли переможна сторона намагається втілити свою політичну програму перебудови суспільства, в такому випадку досить довгий час вона зустрічатиме спротив населення будь-яким соціально-економічними перетворенням, що будуть йому нав'язані. Тобто така війна триває, поки в суспільстві остаточно усунуто її причини та припинено взаємні ворожі дії.

По суті громадянська війна відрізняється від повстання, оскільки останнє є нетривалим у часі й може охоплювати лише певну частину території держави. Громадянську війну може бути як у відкритій так і прихованій формі, коли одна чи кілька сторін не визнають її такою чи відсутні масові збройні зіткнення. При цьому громадянська війна переходить з відкритої до прихованої форми, коли фактично збройні підрозділи однієї з сторін або складають зброю чи покидають територію держави, але при цьому їх прихильники не відмовляють від продовження боротьби. Звісно у такому випадку дії влади кваліфікують як терор та репресії, під питанням за таких умов лишається легітимність такої влади .встановленої переможною політичною силою. При цьому продовження громадянської війни, зокрема у формах пасивного спротиву є ознакою несприйняття частиною населення формального факту перемоги противника у відкритій масштабній збройній боротьбі.

Тобто громадянська війна по суті може вестись не тільки у формі масштабної збройної боротьби між політичними угрупованнями та створеними ними чи підпорядкованими їм військовими підрозділами. За таких умов правові

чи політологічні підходи до розуміння громадянської війни як явища в житті соціуму є досить вузькими. Громадянська війна не може бути лише формою відкритої оголошеної війни між політичними таборами, що застосовують військові підрозділи, війна може відбуватись фактично між владою та власним населенням держави чи певною його частиною яка, не визнає цю владу.

Автор пропонує розуміти під громадянською війною активне масштабне протистояння як у збройній так і в інших формах між різними політичними угрупованнями, соціальними прошарками, етнічними групами з метою захоплення державної влади, зміни суспільних відносин, економічного укладу, що відбувається між громадянами однієї держави або держав, що утворились на території держави, що припинила своє існування.

Револуція у Росії 1917 р. була миттєвим явищем, яке вибуховою силою потрясло суспільство та спровокувало масштабну громадянську війну, яка навіть із припинення широкої збройної боротьби продовжувалась і формі терору. Якраз саме суспільна криза і соціальний вибух завжди має колосальні наслідки для розвитку соціуму, змінюючи всі сфери життя суспільства.

РОЗДІЛ II

БОРОТЬБА З ПОЛІТИЧНИМИ ОПОНЕНТАМИ У 1920-1930-Х РОКАХ

2.1. Процеси проти політичних опонентів (есери, меншовики)

Закінчення активної фази боротьби більшовиків із військовими формуваннями політичних противників на теренах колишньої Російської імперії не означало припинення протистояння на початку 1920-х роках. Радянська влада продовжувала вважати представників різних політичних партій, потенційними противниками, які за нагоди могли організувати повалення нового режиму. До таких політичних противників, які продовжували свою діяльність безпосередньо в Росії були партії есерів та меншовиків. Як наслідок керівництво РКП(б) вважало ці політичні об'єднання не просто опозиційними, а насамперед «контрреволюційними» та «небезпечними»[38, с. 51].

Серед найбільш небезпечних політичних опонентів, які на думку більшовиків, могли конкурувати з РКП(б) за владу в Росії після розгрому білогвардійського руху, були політичні партії соціалістів – меншовиків та есерів, які продовжували, незважаючи на ситуацію, користуватись підтримкою серед частини населення.

Ленін ще у 1919 р. вимагав від ВНК «посилення нагляду, контролю та репресій проти меншовиків, розгортання широкої безкомпромісної боротьби з ними, як найбільш небезпечними посібниками білогвардійців» [3, с. 242]. Не зважаючи на це опозиційні партії, передусім меншовики, проголосили себе лояльними до радянської влади та партії більшовиків, намагаючись за підтримки інтелігенції провести лібералізацію нового політичного режиму та реформи мирним шляхом, відмовившись від збройної боротьби, а використавши існуючу політичну систему[38, с. 52]. При цьому частина есерів та меншовиків зробила ставку на критику дій влади в роки НЕПу, чим завоювали широку підтримку в окремих радах на місцях. Як наслідок влада оголосили представників та прихильників цих партій «класово чужими до

робітників» і розгорнула програму з дискредитації опозиційних політичних сил та згодом перейшла до їх остаточної ліквідації. Серед дій, що використали більшовики були критика опозиції, звинувачення у співробітництві з білим рухом, арешти, показові судові процеси, заслання у віддалені райони СРСР, видворення за межі держави.

Улітку 1922 р. відбувся судовий процес на правими есерами (Гоц, Тимсофійв, Ріхтер) на якому розглядалась їх діяльність в 1917-1920 рр., розгляд справи здійснювала Комісія Верховного революційного трибуналу при ВЦВК за участі членів ЦК РКП(б). Їх звинувачували в зраді революції, співробітництві з білими та Антантою, організації замахів на В. Леніна та М. Урицького влітку 1918 р. Більшість підсудних були засуджені до розстрілу і лише частина звільнені від відповідальності, згодом у 1924 р. за клопотанням Президіуму ВЦВК всі засуджені були амністовані, але за умови, що всі засуджені назавжди припинять антирадянську та контрреволюційну діяльність. Більшість з них все таки були репресовані у 1930-х роках як вороги радянської влади.

У 1923-1924 рр. під наглядом ДПУ було проведено ряд засідань окремих есерівських політичних партійних структур в Москві, Петрограді та інших містах, на яких було заявлено про розпуск партії та припинення політичної діяльність, незважаючи на це частина діячів все ж була заарештована та засуджена до різних термінів позбавлення волі. У 1925 р. було арештовано нелегальний останній склад ЦК Політбюро партії есерів у Росії, що фактично означало припинення існування цієї політично організації в СРСР.

Лівоесерівські організації після невдалого повстання у 1918 р. та розколу у 1919 р. в зазнали репресій з боку радянської влади, хоча частина з них не взяла курс на збройну боротьбу з більшовиками. Більшість політичних структур(Партія народників-комуністів, Партія революційного комунізму) були само розпущені або поглинуті більшовиками, а значну частину керівництва було заарештовано вислано або розстріляно серед них М. Спиридонову, Б.Д. Камкова, Ю.В. Сабліна, В.К. Вольського.

Аналогічна ситуація мала місце й з меншовиками. Після розколу партії РСДРП в 1903 р., меншовики мали широку розгалужену структуру, велику кількість партійних осередків і формально були не заборонені, на відміну від лівих есерів, які після спроби перевороту у липні 1918 р. й розколу опинились в переважній більшості поза законом на ворожих до більшовиків позиціях. При цьому меншовики, не маючи політичної влади, на відміну від есерів та «буржуазних» партій не перебували у більшості випадків в збройній конфронтації з більшовиками, а тому були номінально легальною партією, однак насправді їх вважали ворожою політичною силою.

У другій половині 1922 р. на фоні наближення виборів до Рад ДПУ провели ряд спецоперацій по арешту відомих діячів меншовицької партії а також було здійснено чистку лав більшовицької партії від «меншовицьких елементів». З СРСР було вислано кількох відомих лідерів меншовиків, зокрема Дана. Було арештовано в губерніях, Москві та Петрограді 204 членів партії меншовиків партії, в тому числі 15 членів ЦК[38, с. 57]. У такій ситуації партія почала розпадатись, частина діячів намагалась емігрувати або покидали партію та вступали до лав РКП(б) (М.А. Рожков, М.І. Скобелев, М.П. Суханов). ЦК партії покинули такі діячі як Б.І. Гольдман, О.А. Єрманський (Коган), І.М. Майський (Ляховецький), А.С. Мартинов (Пікер), А.А. Плесков, П.Р. Трифонов, А.А. Трояновський, В.Г. Чиркін, В.И. Яхонтов. Меншовики, яким вдалось уникнути арештів, переходили на нелегальне становище й займались підпільною агітацією та видавництвом газет і брошур, в яких гостро критикували більшовицьку диктатуру.

4 червня 1923 р. вийшов таємний циркуляр ЦК РКП (б) «Про заходи боротьби з меншовиками», в ньому йшлося про повний розгром партій есерів та «буржуазних партій», натомість вказувалося також, що «партія меншовиків є зараз єдиною організацією, яка намагається розгорнути роботу на всій території союзу республік »[38, с. 57]. У такій ситуації в 1923 р. було розгорнуто масові репресії з метою виявлення та арештів всіх відомих представників партії меншовиків, виключення меншовицьких елементів з більшовицької партії,

позбавлення роботи на державних підприємствах та установах, при цьому відбувалось цькування та дискредитація меншовиків у пресі. У 1923-1924 роках партії було завдано серйозного удару, в першу чергу в Москві, Петрограді на Далекому Сході та в Грузії, тобто в тих місцях, де їх підтримка була найбільшою, значна частина меншовиків була вислана у віддалені регіони Сибіру. Значна частина прихильників цієї партії покидала її ряди, деяким відомим меншовикам як А. Я. Вишинському (генпрокурору СРСР), а також В. М. Майському, А. А. Трояновському, С. І. Аралову (дипломати) вдалось вжити та зробити кар'єру, відмовившись від своїх поглядів[38, с. 60]. У 1925 р. було виявлено, що організації меншовиків діють тільки у 8 містах СРСР. Радянська влада активно проводила «показові зїзди» за участю колишніх членів партії або тих, хто відійшов від політичної діяльності, на яких партію оголошувало, такою що само розпускалась і припиняла опозиційну боротьбу. До кінця НЕПУ діяльність меншовицьких організацій була майже повністю припинена. Опозиційні партії російських соціалістів, продовжили свою боротьбу закордоном, куди вдалось емігрувати частині їх представників

У 1930-х роках політична діяльність опозиційних до більшовиків політичних партій соціалістів була зведена нанівець, однак радянська влада продовжувала політичні процеси проти колишніх її членів та інспірованих органами держбезпеки «антирадянських організацій».

В першу чергу органи держбезпеки розпочали роботу з «виявлення» «підпільних терористичних організацій», які мали на меті нібито зірвати індустріалізацію та колективізацію й повалити радянську владу. Такими стали справи над «есеро-куркульською групою Чаянова-Кондратьєва» (1296 чол.) у 1930 р. У 1930-1931 рр. окремих колишніх меншовиків та есерів також було заарештовано по справі «Трудової селянської партії»

Наступними стали колишні меншовики (справа «Союзного бюро меншовиків»). Навесні 1931 р., більшовицька влада звинуватила колишніх членів партії меншовиків, а саме В. Г. Громана, Н. Н. Суханова, Б. М. Берлацкого А. М. Гінзбурга, Л. Б. Залкінда, В. К. Ікова, К. Г. Петуніна, І. І.

Рубіна, А. Л. Соколовського, М. І. Тейтельбаума, А. Ю. Фінн-Єнотаєвського, М. П. Якубовича, у розвалі економіки, саботажі, підривної діяльності, в підготовці терактів й зв'язках із іноземними розвідками, як наслідок було розстріляно 14 чол., що нібито входили в підпільне ЦК партії меншовиків, а кілька сотень колишніх меншовиків було вислано в Сибір.

Репресії торкнулись й представників інших політичних угруповань на теренах колишньої Російської імперії. Так у вересні 1921 р. було розстріляно 10 відомих анархістів, включаючи Фаню Барон і Льва Чорного, а ще 14 разом із відомим лідером В.М. Волином було вислано за межі Росії. У 1927-1929 роках було остаточно розгромлено анархістський рух, його останній оплот – Музей Кропоткіна і діючий при ньому Всеросійський громадський комітет з увічнення пам'яті П. А. Кропоткіна припинив своє існування у 1939 р., а відомі анархісти були арештовані та заслані, а саме А. А. Боровий А. Андрєєв, В. Бармаш, Н. Рогдай, Ф. Геці та інші.

У 1921 р. припинив своє існування БУНД, як політична сила, що представляла єврейську меншину в Російській імперії, через неможливість захищати ідеали «національно-культурної автономії» та розходженні з більшовиками в питанні пропаганди та агітації в масах, «бундовці» прийняли рішення під тиском ЦК РКП(б) розпустити партію.

Отже, підсумовуючи, варто відзначити, що більшовики після розгрому основних збройних формувань опонентів- білогвардійського руху, військ Антанти та національного збройного опору, сконцентрувала свої сили на ліквідації опозиційних партій соціалістичного спрямування, намагаючись монополізувати політичне життя в країні та унеможливити створення іншими політичними силами можливостей для повалення «диктатури пролетаріату» чи позбавлення влади через вибори до місцевих органів влади –рад. Використовуючи різні методи від дискредитації в пресі до фізичного знищення більшовикам вдалось практично повністю ліквідувати діяльність меншовиків, есерів, анархістів та інших. Для більшовицької партії знищення політичних соціалістичних партій була ключовою, адже в них вони вбачали можливі

організації, що здатні за сприятливих обставин очолити антибільшовицьке повстання чи переворот. Фактично до кінця НЕПу більшовикам вдалось розгромити легальні та напівлегальні політичні партії й повністю монополізувати сферу публічної політики в державі, перетворившись на єдину масову організовану політичну силу в країні.

2.2. Ліквідація представників дореволюційного режиму

Прихід до влади більшовиків ознаменувався масштабними змінами в соціально-економічному та культурному житті країни. Після подій жовтня 1917 р. мільйони людей, які вважалися представниками привілейованих станів дореволюційного російського суспільства, виявилися відстороненими від звичного соціально-культурного та професійного життя. Вони та члени їхніх родин позбулися не лише відносного матеріального достатку, але й колишнього статусу та соціального становища в суспільстві, Законодавством вони були позбавлені також політичних прав, зокрема голосувати на виборах та обиратися до органів влади та самоуправління. Нерідко вороже приховане чи відкрите ставлення до радянської влади після жовтневих подій 1917 р. визначало однаковий класовий підхід до неї з боку влади. На думку більшовиків, усі без винятку представників заможних верств в тій чи іншій мірі вели боротьбу з робітничим класом та його ідеологією, тому представників панівних класів дореволюційних часів не можна залучати до участі в прийнятті політичних рішень, необхідно позбавити економічних ресурсів та не допускати їх до управління країною в будь-якій сфері діяльності. Значна частина представників цих соціальних верств емігрувала після припинення активної збройної боротьби або змушена була пристосовуватись до нових реалій життя в більшовицькій Росії.

Однак при цьому більшовики підозрювали представників заможних класів у підтримці білогвардійців та намаганні захопити владу. Недовіра не зникла навіть після масової експропріації майна та позбавлення привілеїв згідно Декрет ЦВК РРФСР «Про знищення станів і цивільних чинів» від 12

листопада 1917 р. новий політичний режим у представниках дворянства, офіцерства царської армії, колишніх чиновників, заможних купців та промисловців, у них далі радянська влада бачила потенційно небезпечних ворогів «диктатури пролетаріату»[84, с. 20]. Для них це означало репресії, їх очікували звільнення з роботи, заслання або розстріл. Нерідко причиною для арешту чи звинувачення ставав титул, дворянське звання, відоме прізвище, колишнє високе місце серед чиновників, наявність родичів серед білогвардійців чи заможних емігрантів, а цього було достатньо для звинувачення в «антирадянській діяльності», так були арештовані представники графських та князівських родин Голіциних, Оболенських, Шереметьєвих, Трубецьких, Раєвських, Волконських, Мещерських, Аксакових, що залишились в Росії[51, с. 14-15]. Боротьба з «антирадянськими елементами», до яких зараховували представників заможних прошарків дореволюційного суспільства(так званих «колишніх») була невід'ємною частиною стратегії знищення нелояльних представників суспільства до нового політичного режиму.

У такій ситуації репресії проти цих соціальних груп населення продовжувався й після закінчення активно фази збройної боротьби. У багатьох випадках справи проти колишніх дворян, царських чиновників та офіцерів банально фабрикувались органами ДПУ-НКВС. Однією з таких стала «справа ліцеїстів», що була сфабрикована працівниками ОГПУ в 1925 р. Група випускників(кадетів) Олександрівського ліцею були звинувачені у створенні контрреволюційної монархічної організації. У справі ліцеїстів 15 лютого 1925 р заарештовано понад 150 осіб, з них більшість випускники Олександрівського ліцею, випускники училища правознавства (М. Н. Фіцтум фон Екстед, А. А. Арнольдї, П. Н. Юматов і ін.), а також колишні офіцери лейб-гвардії Семенівського полку (полковник А. А. Ріхтер, полковник А. Н. Гривеніц і ін.). Загалом це були нащадки дворянських родин, випускники елітних навчальних закладів. З числа всіх обвинувачених 26 осіб за постановою Колегії ОГПУ від 22 червня 1925 р. розстріляні, 25 осіб засуджено до різних термінів ув'язнення в таборах, 29 осіб засуджено до різних термінів заслання. Колишній директор

Олександрівського ліцею В.О. Шільдер, не витримавши допитів та тортур помер під час слідства. Майже всі засуджені у «справі ліцеїстів» згодом були розстріляні або загинули в таборах.

Після Декрету про землю 1917 р, втративши феодальні права та землю колишні поміщики та дворяни могли проживати в своїх помістях та заміських будинка, але поступово радянська влада обмеживши їх в політичних та економічних прав. У 1925-1926 роках розпочала конфіскацію й житлового фонду згідно Постанови РНК СРСР від 20 березня 1925 р. «Про позбавлення колишніх поміщиків права землекористування та проживання, у господарствах, якими вони володіли до Жовтневої революції». Ті ж з колишніх дворян, хто відмовлявся виселятись були примусово виселені та репресовані в ході суцільної колективізації у 1929-1931 роках.

У 1920-х роках радянський режим розгорнув терор як проти тих представників колишніх заможних класів, хто був опозиційно налаштований до радянської влади чи співпрацював з його противники, так і до тих, хто намагався адаптуватись до більшовицького режиму. Частина поміщиків, промисловців, купців, членів їх родин влаштувались на роботу так як новій владі були потрібні кваліфіковані працівники із університетською освітою, знаннями іноземних мов. Значна частина «колишніх» працювала у навчальних закладах, наукових установах, армії.

Нова хвиля терору представників заможних верств дореволюційного суспільства охопила СРСР в кінці 1920-х – 1930-х роках, коли поміщиків, капіталістів та куркулів звинувачували у змові з агентами іноземних держав, шкідництві, саботажі. Вже у кінці 1920-х розпочалась масове створення списків осіб на підприємствах та установах, які мали дворянських титул чи займали привілейоване становище до 1917 р. Так лише протягом 1929-1933 років з Ленінграду по цим спискам було вислано у віддалені регіони держави 67 князів, 44 графів, 106 баронів, 370 великих поміщиків. Ці особи були звільнені з роботи і їм було повідомлено, що в 3-денний термін вони підлягають переїзду з особистими речами під наглядом ОДПУ.

Чисткам від «контрреволюційних елементів та колишніх» підлягали підприємства, установи, державні органи, генеральський та офіцерський склад армії та навіть ряди більшовицької партії від осіб, що мали сумнівне на думку комуністів з точки зору класової теорії, минуле. Лише після вбивства Кірова у 1934-1935 роках було проведено масштабну операцію «Колишні люди», внаслідок якої у великих містах СРСР, в основному у Москві та Ленінграді, було арештовано та вислано у віддалені райони Уралу, Сибіру, Далекого Сходу та Казахстану близько 10 тис чол., представників дореволюційної еліти[74, с. 36]. Серед примусово виселених за був 41 колишній князь, 32 колишніх графів, 76 колишніх баронів, 35 фабрикантів, 68 великих поміщиків, 19 колишніх купців, 142 царських чиновника, 547 представників дореволюційної військової еліти: царські офіцери і генерали Білого руху, 113 колишніх жандарми, дрібні поміщики та члени їх родин[75, с. 126].

Посилення репресій проти колишніх досягло апогею в 1937-1938 роках, коли у Росії дворянство, як соціальна верства, фактично було знищено. Молодші покоління поступово інтегрувались в радянське суспільство, намагаючись не афішувати своє походження, хоча саме через нього вони доволі часто потрапляли в поле зору органів безпеки, мали проблеми з просуванням по службі.

Як відзначає Смирнова Т. М., в умовах коли більшовики реалізовували масштабний план знищення дворянства як соціального прошарку, представникам колишніх заможних верств доводилось адаптуватись до таких суворих реалій[74, с. 40]. Якщо 1920-ті роки дворяни ще у значній кількості залишалися в сільській місцевості, то вже в 1930-і роки відбувається великий відтік колишніх дворян в міста, де у них виникають проблеми з працевлаштуванням, як наслідок вони змушені шукати різні методи як пристосуватись до життя в радянській державі з ворожим до них політичним режимом[74, с. 41]. Одночасно влада прагнула остаточно покінчити з дворянами, які намагалися сховатися шляхом зміни прізвищ або постійного переїзду з одного місця на місце. [74, с. 41]

У роки НЕПу радянська влада звернула увагу й «непманів»(частина з них були дореволюційними торговцями та купцями), що розвернули активну діяльність, відновивши дрібну торгівлю та сферу надання послуг, однак так як представники бізнес кіл зазвичай у політичній діяльності участі не брали до них в органів держбезпеки були інші претензії. Так у 1927-1928 роках відбулась «Справа фокстротистів», молоді люди були нібито винні в тому, що не брали участі в «культурної революції», збиралися і танцювали фокстрот, ігноруючи пролетарську культуру. Всі обвинувачені отримали різні терміни ув'язнення або заслання.

Отже підсумовуючи, варто відзначити, що після закінчення активної фази збройної боротьби за верховну політичну владу в Росії у 1917-1921 роках, більшовики розгорнули масштабний комплекс заходів із знищення представників колишньої еліти, які могли очолити антирадянський рух і не були у більшості випадків лояльними до нової влади. Комуністична партія ввела в дію низку економічних, соціальних та правових заходів, які в поєднанні з репресіями збоку органів безпеки призвели до того, що дворянство, як соціальна верства зник у 1920-1930-х роках, а його вцілілі представники та нащадки намагались пристосуватись до нових реалій та не афішували своє соціальне походження. В соціокультурному вимірі переважна частина дворян розчинились серед радянської інтелігенції та в меншій мірі службовців.

2.3. Боротьба з «національним ухилом» в республіканських партійних організаціях

СРСР, як і Російська імперія, були багатонаціональною державою, з номінальним федеративно-демократичними устроєм згідно Конституції. У цій ситуації центральна влада, що перебувала в повному контролі керівництва РКП(б) намагалась не лише розробляти соціально-економічний та політичний курс держави, але і в становила чіткий контроль за діяльністю республіканських, крайових, обласних партійних та державних органів.

При цьому на початку 1920-х років, враховуючи ситуацію, більшовиками було проголошено політику «коренізації», яка мала на меті сприяти підвищенню лояльності народів СРСР до центральної влади та більшовицького режиму в цілому. Суть коренізацію полягала в підвищенню рівня освіченості населення через сприяння вивчення власної культури, писемної мови та частково власної історії. На практиці в першу чергу зусилля були спрямовані на підготовку відповідних кваліфікованих кадрів з місцевого населення для їх роботи в партійно-державних органах на місцях, різного роду установах та підприємствах у всіх сферах життєдіяльності, тобто українцям, білорусам, казахам, татарам, віддавали перевагу перед росіянами та євреями при прийнятті на роботу та при просуванні по службі.

Однак така політика мала й зворотній бік. У зв'язку із зростанням питомої ваги представників корінних народів серед державних службовців та партійних функціонерів, місцеві партійні організації та інтелігенція все частіше піднімала питання доцільності виконання директив центральної влади без обговорення їх доцільності та користі для республік та автономних утворень, а також все частіше звучали заклики на публічних зібраннях та в пресі про необхідність розширення програм із національно-культурного розвитку регіонів, збільшення економічної самостійності республік. Така тенденція надзвичайно занепокоїла більшовиків, адже могла в подальшому породити сепаратистські тенденції й призвела б до розвалу СРСР.

Однією з таких «проблемних республік» стала УССР. В Україні політика коренізація прискорила не зростання ідей в середовищі інтелігенції та частини націонал-комуністів про необхідність формування власної внутрішньої політики, відмінної від Москви.

Першими питання необхідності формування власної націонал-комуністичної політичної платформи заговорили письменники. Літературна дискусія 1925-1928 рр. в республіці, під час якої було порушено ряд проблем культурного розвитку УССР, зокрема таких, як «українізація», шляхи розвитку національної культури та роль інтелігенції у цьому процесі, зв'язки української

культури з російською та культурами інших народів спричинила зростання уваги партійно-державних органів до літературного життя, розуміючи небезпеку подальшого розвитку культури обраним шляхом. Центральними фігурами зазначеної дискусії був український письменник М. Хвильовий, М. Зеров, С. Пилипенко, які з часом були доведені до самогубства або репресовані.

Наступними в дискусії включились економісти після публікації статті комуніста М. Волобуєва у 1928 р. про необхідність економічної самостійності УРСР, що спричинило активізацію органів безпеки із виявлення буржуазних націоналістів серед української інтелігенції. Москва відповідно відповіла репресіями, багатьох прихильників таких ідей було заарештовано або вони були звільнені з роботи і змушені були покаятись у своїх поглядів аби уникнути заслання. У 1925 р. більшовикам вдалось розпустити останню легальну партію в УРСР – українську комуністичну партію (укапістів).

Паралельно керівництво ВКП(б) розпочало процес згорання політики українізації, а визначних українських комуністів звинуватили в націоналізмі та некомпетентності серед них Шумський, Скрипник, Гринько. Наркоми освіти УРСР М. Скрипник(1927-1933рр.) та О.Шумський (1924-1927рр.) саме по їх прізвищах пішли терміни «скрипниківщина» та «шумськізм», якими характеризували політичну позицію українських комуністів, які вимагали розширення можливостей для розвитку української освіти та культури. Саме відносно їх у 1928 р. Сталін використав термін «національний ухил», яким відзначив тенденцію до прагнення самостійності місцевими комуністами. Реакція більшовиків була очікуваною, НКВС розпочало кампанію з викриття таємних «дрібнобуржуазних націоналістичних організацій» та організувало масові партійні чистки в місцевій партійній організації – КП(б)У, замінивши керівний склад ЦК надісланими з Москви комуністами. Українських більшовиків піддали репресіями, дехто був звільнений та висланий або доведений до самогубства, інші були розстріляні під часто надуманими звинуваченнями в «націонал-ухильництві».

У інших регіонах також в «націонал-ухильництві» були звинувачені та розстріляні відомі кримськотатарські комуністи Мірсаїд Султан-Галієв, Вели Ібраїмов, яких звинувачували у зв'язках із закордонною кримсько-татарською партією «Мілли Фірка».

У Закавказзі націонал-ухильництво перетворилось в небезпечну тенденцію, так в місцевих парторганізаціях була велика кількість прихильників націонал-соціалізму. Так значну частину партійних працівників було звинувачено в співробітництві з політичними емігрантами націоналістичних урядів в Грузії (меншовиків), в Азербайджані (мусаватистів), у Вірменії (дашнаків). Одним з найбільш гучних процесів над націонал-комуністами стало «грузинська справа» 1922 р. в якій Й.Сталіну та С.Орджонікідзе вдалось зламати опір місцевих грузинських комуністів та підкорити парторганізацію центру, а більшість прийнятих на користь Грузії місцевих законів була скасовано. Дещо пізніше у 1930-х роках активні грузинські комуністи були пресовані, зокрема Б. Мдивані, С. Кавтарадзе, М. Окуджава, К. Цинцадзе.

У Казахстані репресії торкнулись поміркованих комуністів, яких пов'язували з діячами колишньої казахської партії «Алаш»(1918-1920 рр.), які були репресовані у 1928 р.

У Білорусії репресіям піддали відомих комуністів, що підтримували ідею розширення «білорусизації» республіки, серед них члени ЦК БССР В.Ігнатовський, Т. Гартний, журналіст О. Червяков, поет, М. Чарот. У 1930-1931роках відгриміла судова справа «Союзу визволення Білорусії», по якій було репресовано більше 100 представників білоруської інтелігенції та членів уряду БССР А. Балицького, Д. Прищєпова.

У 1937-1938 рр. було здійснено «масові операції» НКВД проти представників «польської», «німецької», «латиської» діаспор, що торкнулись й репресій представників цих народів у більшовицькій партії. Загалом боротьба з «національним ухилом» була складовою національної політики керівництва СРСР, що передбачала встановлення жорсткого контролю з боку центральної влади за місцевими парторганізаціями.

Отже, більшовицька партія намагалась з приходом до влади вибудувати чітку вертикаль партійної влади з механізмом контролю над діяльністю всіх її регіональних та республіканських парторганізацій. На початковому етапі після закінчення бойових дій керівництво РКП(б) пішло на деякі поступки регіонам в багатонаціональній державі, якою був СРСР для уникнення масштабного спротиву радянській владі, що йшло паралельно з економічними реформами часів НЕПу. У подальшому політика коренізації була згорнута через зростання національної свідомості серед членів місцевих комуністичних партій та інтелігенції.

Більшовицька влада намагалась не допустити розширення повноважень місцевих регіональних партійних організацій і як наслідок окремих республік, що могли проводити самостійну політику, як наслідок партійно-державне керівництво СРСР вдалось до репресій серед місцевих комуністів у різних регіонах держави.

РОЗДІЛ III

ПАРТІЙНІ ЧИСТКИ РАДЯНСЬКОГО РЕЖИМУ У КІНЦІ 1920-Х-1930-Х РОКАХ

3.1. Процеси проти партійної опозиції у 1920-х – на початку 1930-х років

Після приходу до влади більшовиків й перемоги над противниками (білим рухом, національними утвореннями) серед керівництві партії намітились розходження щодо шляхів досягнення кінцевої цілі – побудови комуністичного суспільства. В умовах військового комунізму та активної війни на всіх фронтах більшовики розуміли необхідність виступати єдиним фронтом з усіх питань. Однак ситуація змінилась із закінчення масштабних бойових дій, проголошенням введення нової економічної політики (НЕПу). Розгорілась дискусія в середині партії щодо необхідності й масштабів соціально-економічних перетворень в країні. Ситуація ускладнилась із хворобою, а пізніше смертю В. Леніна, що означало розгортання політичної боротьби за лідерство в комуністичній партії [46, с. 84].

Початок боротьби ознаменувалось «Заявою 46-ти» Л. Троцького та його прихильників, що розпочали боротьбу за владу проти Й.Сталіна, Г. Зінов'єва, Л. Каменєва. Суперечки та взаємні звинувачення стали нормою в дні XII з'їзду у 1923 р. навколо питання про необхідність проведення індустріалізації та колективізації в країні, що перебувала в глибокій економічній кризі[21, с. 325].

XIII партконференція у січні 1924 р. після смерті В. Леніна засудила погляди Л. Троцького, Г. Радека, Г. П'яткова, Є. Преображенського, Х. Раковського. Л. Серебрякова. Вже у травні 1924 р. XIII з'їзд партії засудив погляди так званої «лівої опозиції», підтримавши позицію більшості Політбюро ЦК і самого ЦК партії[21, с. 344].

Однак єдності в партії не було. У 1925-1926 роках з'явилась «нова опозиція» (О.Риков, Г.Скольников, П. Залуцький), що виступали за розвиток дореволюційної кооперації як шляху побудови комунізму. З часом ця група об'єдналась з прихильниками Л. Троцького та грузинськими комуністами-

опозиціонерами й утворили широке опозиційне партійне угруповання, так звана «об'єднана опозиція», до неї навіть примкнули Каменєв та Зінов'єв[46, с. 86].

У 1927 р. керівництво партії вдалось до репресій проти опозиції, яка насмілилась проводити свій мітинг в 10-ту річницю Жовтневої революції, який був розігнаний червоноармійцями. Відомих комуністів виключили з ЦК і партії, інших виключили з різних партійних органів, опозиціонерів не допускали на партійні зібрання, щоб вони не могли відстоювати свою точку зору. Опозиція розкололась, їх лідери втратили вплив серед керівництва партії, більшість з них відмовились від своїх поглядів, але все одно значна частина з них була або виключена з партії або фактично заслана на роботу у віддалені райони держави[46, с. 88]. Це в першу чергу стосувалось троцькістів, самого ж Л. Троцького було виключено з партії, знято з посад і вислано в Казахстан, а згодом за межі СРСР. Така ж доля чекала представників інших груп «лівої опозиції», «демократичних централістів», «грузинської опозиції». Більшість представників позиційних груп покаялись і відмовились від своїх поглядів, однак їм все одно не вдалось уникнути ув'язнення та заслання як і більшості прихильників Л. Троцького. На думку, Гусєва А. на початку 1930-х років ліва опозиція вже не становила значної небезпеки для диктатури Й. Сталіна, але це все одно не завадило фізично знищити більшість її представників, навіть тих хто відійшов від політичної діяльності[46, с. 102].

У 1929-1930 рр. Сталін та його оточення розправились з так званим «правим ухилом»(права опозиція), до якого включили відомих більшовиків – М. Бухаріна, О. Рикова, М. Томського, серед репресованих також були А. І. Стецкий, Н. А. Угланов, Г. Я. Сокольников, М. М. Хатаєвіч, І. Е. Клименко, Р. І. Эйхе, А. В. Медведєв., більшість з них були розстріляні за звинуваченням=и в створенні антирадянських оргшанізацій.

На початку 1930-х років Й. Сталін та його оточення розгорнули боротьбу за встановлення тотального контролю над більшовицької партію, намагаючись усунути будь-яку опозицію своїй владі. На об'єднаному Пленумі ЦК і ЦКК у січні 1933 року Сталін заявив «Сильна і могутня диктатура пролетаріату — ось

що нам потрібно тепер, для того щоб стерти в порошок останні рештки вимираючих класів і розбити їхні злодійські махінації». «Репресії, — заявив Сталін влітку 1930 року на XVI з'їзді партії, — є необхідним елементом наступу»[4, с. 341]. Ідеологічною основою репресій була боротьба проти «ворогів народу».

З переходом до форсованої індустріалізації та форсованої колективізації, що вели до згортання політики НЕПу, паралельно радянська влада розгорнула терор проти колишніх політичних опонентів, які хоч і не створювали реальної конкуренції більшовикам на початку 30-х років, але у випадку зростання напруженості в суспільстві могли скористатися ситуацією.

Сталін та його оточення розгорнули терор проти власної партії, намагаючись встановити одноосібний контроль над політичною силою, що керувала країною. Звичною справою стало виявлення «опозицій» та «ухилів» серед вищого керівництва партії.

В першу чергу сталінці звернули увагу на троцькістів, тобто людей, які підтримували погляди Л. Троцького, що перебував в еміграції. У даному випадку ОДПУ розправились як реальними троцькістами так із видуманими троцькістськими організаціями. У 1931-1933 рр. були арештовано 89 чол. підпільної організації І Смирнова, серед них були такі відомі партійні опозиціонери як Є. Преображенский, І. Смілга, С. Мрачковский, В. Тер-Ваганян, М. Окуджава, яких свого часу вважали представниками «лівої опозиції» в рядах партії.

У 1932 р. була виявлена група «лівих зінов'євців» Г. Сафарова, що була також ліквідована, а самих Каменєва та Зінов'єва було виключено із ЦК партії.

У 1932 р. органи держбезпеки викрили «Союз марксистів-ленінців» у Харкові на чолі з М. Рютіним, члени якої були засуджені до позбавлення волі. Також були репресовані, комуністи, які ідейно були наближені до троцькізму, а саме С. І. Сирцова. В. В. Ломінадзе, Л. Шацкіна, Е. Стен та їх прихильники.

Як наслідок «Партійні чистки» на початку 1930-х років призвели до того, що з партії було виключено 174 тис. осіб. Офіційно вони відбувались з метою

очистити партію від кар'єристів, пристосуванців, осіб, які не втілюють генеральну лінію партії в життя. Партія була охоплена тривогою і страхом перед можливими подальшими репресіями й була готова виконувати розпорядження керівництва [92, с. 87].

Репресії торкнулись навіть керівництво самих органів держбезпеки. У 1936р. з поста наркома внутрішніх справ був зміщений Г. Ягода та його ставленики, у 1938 р. аналогічна ситуація повторилась з М. Єжовим, всіх їх було репресовано.

Показові Московські процеси над троцькістами та представниками «лівої опозиції» та «правого ухилу», що тривали в роки Великого терору остаточно закріпили одноосібну владу Й. Сталіна. Більшовицька партія перетворилась на інструмент виконання рішення кремлівського вождя та його оточення.

Як наслідок таких заходів, Й. Сталіну та його оточенню вдалося поступово поставити партію під свій контроль, розгромити опозиційні групи всередині неї. Також жорсткими заходами більшовицька влада остаточно знищила будь-яку організовану опозицію так і колишніх політичних опонентів, які не становили серйозної загрози, але на думку тодішніх керівників могли заважати справі «побудови комунізму». Пошук ворогів уявних та реальних, навіть в середині правлячої партії сприяв формуванню атмосфери страху перед вищим керівництвом держави та зростання ролі репресивно-каральних органів в житті країни. Паралельно з втіленням нового соціально-економічного курсу (Великий перелом) що прийшов на зміну НЕПу Й. Сталін домігся розгрому різних опозиційних груп більшовиків, що дозволило йому втілити задуману програму реформування суспільства через прийняття відповідних рішень партією без опору.

3.2. Масові репресії після вбивства С. Кірова («Кіровський потік»)

1 грудня 1934 р. С.Кіров, керівник ленинградської парторганізації, члена Політбюро, Оргбюро і секретаря ЦК ВКП (б) був убитий Л. Миколаєвим. вбивцю, його родичів та ще 13 чол, які проходили по справі були розстріляні.

Ця подія стала початком кривавої хвилі репресій, що в першу чергу торкнулась партійного керівництва, комуністичного активу та працівників державних органів. Вбивство відомого партійного керівника було використано як сигнал до репресій, мотивуючи це тим, що «у партію та державні органи проникли шпигуни, троцькісти зінов'євці». Серед частини керівництва партії та в ЦК побутувала думка, що вбивство було політичною помстою Л. Каменєва та Г. Зінов'єва за відсторонення їх від влади, однак реальність була дещо іншою. У 1934 р. група депутатів XVII з'їзду ВКП (б), незадоволених узурпацією влади Сталіним і його політикою, просила Кірова виставити свою кандидатуру на пост генерального секретаря. Кіров відмовився, але під час голосування 292 голоси з 1218 було віддано проти Сталіна[92, с. 104].

Відразу після вбивства репресії охопили вище партійне керівництво, більшість з них звинувачували у тому що вони належать до «троцькісто-зінов'євського блоку», який намагається захопити владу.

Досить оперативно, вже в день вбивства, 1 грудня 1934 р. була прийнята спільна Постанова ЦВК і РНК СРСР «Про внесення змін до чинних кримінально-процесуальні кодекси союзних республік». Ця постанова стала основним документом, якою керувалися державні каральні органи. Керувати репресіями було доручено Л.М.Заковському та Г.А. Молчанова, які самі були розстріляні в 1937 р. 27 травня 1935 р. наказом НКВС СРСР в республіках, краях і областях були організовані «трійки» НКВС, до складу яких входили начальник Управління НКВД, начальник Управління міліції та обласний прокурор. «Трійки» приймали рішення про висилку, заслання або ув'язненні в табір строком до 5 років або вищу міру покарання - розстріл. Такі заходи спростили й без того юридичну процедуру дослідження складу злочину й розгляду обставин справи обвинуваченого. Як наслідок жорсткими катування у арештованих вибивали зізнання, а засуджених без суду. члени «трійок» відправляли підписуючи загальні списки іноді з кількох сотень осіб.

Репресії досить швидко охопили комуністичну партію. Вже 16 грудня 1934 р. були заарештовані Л. Каменєв, Г. Зінов'єв та їх прихильники серед вищого

партійного керівництва у ЦК ВКП(б) та секретаріаті партії. НКВС було виявлено дві «троцькістсько-зінов'євські організації» - з центрами у Москві та Ленінграді. Було репресовано 633 партійних керівника, прихильників опозиціонерів серед партійців, серед яких 330 було вислано в Сибір, решта – розстріляно, ще 325 осіб було переведено на партійну роботу у віддалені райони СРСР, кілька тисяч змушені були покаятись та відмовитись від своїх помилкових поглядів[85, с. 122-123]. У 1935 р. по всій країні органами НКВС було репресовано ще 833 «зінов'євців», партійні чистки охопили партію та державні органи всіх рівнів.

Фактично нової чищенням стала кампанія з «перевірки і обміну партійних квитків» у 1935-1936 рр., що стала однією з частин «Кіровського потоку» під гаслом посилення пильності після вбивства Сергія Кірова. Партійні чистки проводились і в подальшому під виключення, розстріл, звільнення з роботи в партрагнах потрапило більше 400 тис. чол., а загалом партбілет втратили більше 800 тис чол. (близько 18% від загального складу її членів) протягом 1930-х років. Загалом «партійні чистки» були направлені на виключення з партії, нелояльних Сталіну та його оточенню партійців, а також ліквідацію осіб з числа «колишніх людей» (чиновників царських часів, нащадків дворянських родів, офіцерів царської армії), яким вдалось потрапити до партії. Офіційно партійні частинки були відмінені на XVIII з'їзді партії в 1939 р, однак політичні процеси над партійною елітою відбувались й на далі. За слушним зауваженням дослідників, у більшості випадків жертвами репресій ставали активні партійні функціонери та члени, які знаходились в партії ще до 1917 року і були відданими ветеранами більшовицької партії, на зміну яким прийшло молоде покоління кар'єристів та пристосованців[86, с. 201].

Серед науковців через загадкові та не до кінця чітко проведені слідчі дії побутує думка, що вбивство С. Кірова було організоване Й. Сталіним та НКВС СРСР, оскільки диктатор побоювався популярності Кірова серед однопартійців та міг організувати змову та захопити владу, оскільки нібито очолював певну опозицію у ВКП(б).

Отже, можна зробити висновок, що вбивство Кірова, який був потенційним конкурентом Й. Сталіна за владу в партії призвело до розгортання нової хвилі репресій, які охопила передусім партію та державні органи, Як наслідок Й. Сталіну та його оточенню вдалось остаточно усунути будь-яку опозицію всередині керівництва партії та провести масштабну чистку партійних лав, що перетворило партію на слухняний інструмент виконання волі вождя під страхом розправи.

3.3. Терор в кінці 1930-х років

Другій половині 1930- років масштаби репресій у СРСР сягнули ще більшого розмаху ніж в попередні роки, а 1937 -1938 рр. – став роком «Великого терору», що відобразилось в пам'яті радянських громадян, й нерідко називають ще «Єжовщиною», за прізвищем наркома внутрішніх справ М.І. Єжова. Репресії 1937-1938 років базувалися на рішеннях Політбюро ЦК ВКП (б), які приймалися відповідно до тези Сталіна про просування до соціалізму «через посилення органів диктатури пролетаріату шляхом розгортання класової боротьби, шляхом знищення класів, шляхом ліквідації залишків капіталістичних класів, в боях з ворогами як внутрішніми, так і зовнішніми[91, с. 44].

Серед репресованих, яких звинувачували в «контрреволюційний діяльності», «шкідництві», «бандитизмі», «шпигунстві», прихильності до «троцькізму» чи меншовизму була велика кількість представників інтелігенції, кваліфікованих чиновників, культури та мистецтв, також серед жертв опинились діячі національно-визвольних рухів, священники та віруючі. Для посилення репресій вік кримінальної відповідальності був знижений до 12 років.

«Великий терор» розпочався в перші місяці 1937 р. з показового процесу над Г. П'ятаковим та його прихильниками, яких оголосили «саботажниками, шкідниками та троцькістами». Масові репресії 1937-1938 рр. охопили всі соціальні та економічні структури від партійних державних органів до

колгоспів та промислових підприємств. Масштаби репресій засвідчили, що в безпеці не може почуватися практично ніхто, оскільки серед жертв терору нерідко були лояльні члени партії, які сумлінно намагались виконувати директиви керівництва. Більшість науковців сходяться в тому, що масові розправи й терор були організовані або Й. Сталіним та його найближчим оточенням або за його санкції[92, с. 12-13].

Репресії набули значного розмаху, нерідко звинувачення доходили до абсурду, а серед жертв були не тільки родичі заарештованих, але навіть їх друзі, колеги та знайомі, які арештовували без розбору нерідко за анонімним доносом[95, с. 119]. Так як знайомі арештованого автоматично потрапляли в групу ризику, а критика та звинувачення нерідко проголошувались на відкритих засіданнях трудових колективів, то атмосфера повсякденного життя була гнітючою, що постійно тримало населення в страху перед тим що станеться завтра[95, с. 122].

Серед репресованих в роки «Великого терору» виявилась велика кількість членів ВКП(б), членів XVII з'їзду ВКП(б) 1108 чол. із 1955 делегатів, 85% членів ЦК партії, Президії ВЦВК, працівників секретаріату ЦК ВКП(б) та рядових членів партії (всього близько 1,2 млн. чол.)[67, с. 22] Жертвами стали навіть окремі наближені до Сталіна партійні функціонери як П.Постишев та С. Косіор.

Масові репресії закінчились чисткою органів НКВС та ВКП(б). Сам Єжов та його найближче оточення було репресоване, його місце зайняв Л.П. Берія. Було скасовані особливі «трійки», заборона винесення смертних вироків без санкції прокурора й судового слідства, обмеження права НКВС на проведення масових арештів та виселень населення.

За підрахунками вчених в період 1937-1938 рр. в СРСР було репресовано за політичні злочини близько 1, 3 млн осіб, з них 681 тис розстріляно, в тюрмах та таборах ГУЛАГ опинилось від 5 до 8 млн осіб [47, с. 116]. За рішенням ЦК ВКП(б)окремі «розстрільні списки» за політичні злочини були підписані особисто Сталіним й налічували більше 43 тис осіб.

У другій половині 1930-х років реальні й уявні вороги радянської влади були репресовані, однак цього разу масштаби терору нерідко паралізували діяльність підприємств, установ та цілих галузей, оскільки масштаби репресій були значними.

РОЗДІЛ IV

ТЕРОР РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ ПРОТИ РІЗНИХ ПРОШАРКІВ СУСПІЛЬСТВА

4.1. Терор проти інтелігенції у 1920-1930-х роках

Більшовики захопивши владу і взявши курс на цілковиту перебудову суспільного життя відповідно до догм комуністичної ідеології, намагалися усунути будь-який опір. Небезпеку для комуністичного режиму становила не лише збройна боротьба, що розгорнулася в 1917-1921 рр. по всій Росії, і основу якої становило селянство, козацтво та дворянство, але й інтелігенція як найосвіченіший прошарок суспільства. Усі, хто не погоджувався з більшовицьким політичним курсом, на майбутнє у Росії права не мали. Відтак, на них чекали знищення, репресії, депортації, переслідування, замовчування. З перших років більшовицького панування на усіх, хто мав сміливість мислити самостійно, чекав конфлікт з режимом. Попри те, що репресій за часів існування комуністичної влади зазнали різні суспільні прошарки, національні групи, особливе місце у цьому процесі посідає переслідування інтелігенції.

Відповідно до більшовицької ідеології, існували два непримиренних суспільних класи - пролетарі та буржуазія. Фактично, до буржуазії зараховували усіх представників розумової праці, які не належали до комуністичної партії[77, с. 19]. Але з розгортанням масових політичних репресій у 30-х роках навіть наявність партійного квитка не гарантувала особистої безпеки.

Інтелігенція (від лат. *intelligentia*) – суспільний прошарок, у широкому розумінні – люди розумової праці, що в першу чергу зайняті у таких сферах суспільної діяльності як освіта, наука, мистецтво; згодом до них приєдналися сфера охорони здоров'я, та розвиток технологій і виробництва; і мають для такої діяльності відповідну фахову освіту[30, с. 14]. Поняття інтелігенція з'явилося в XIX ст. і є специфічним для Російської імперії та країн Східної Європи, які історично входили в сферу її культурного і мовного впливу. У

СРСР інтелігенцію зараховували на перших порах як "ворожий клас", що підтримував духовенство та дворянство, однак в міру зростання проблеми побудови держави та переведення економіки та життя суспільства на мирний лад стало зрозуміло, що роль інтелігенції в розбудові комунізму зростатиме, тому більшовицьке керівництво проголосило, що «соціалістична інтелігенція» як прошарок необхідна для суспільства[30, с. 18].

Більшовики (Бухарін, Молотов) вважали, що стара інтелігенція, просякнута дрібно буржуазними ідеями, а тому апатична до соціалізму та побудови радянської держави, а тому пролетаріату не можна в повній мірі покладатись на неї[49, с. 235]. У той же час, розуміючи, що також управління країною, її розвиток суспільства та держави неможливі без участі інтелігенції, радянське керівництво розпочало активну культурно-освітню політику, спрямовану на формування нової, "робітничо-селянської" інтелігенції, яка мала б стати лояльною опорою радянської держави. Паралельно більшовики вирішили, що «стара», дореволюційна інтелігенція за умов лояльності під контролем влади візьме участь в відновленні економіки та мирного життя країни, доки національній освітній системі доведеться підготувати необхідну кількість кваліфікованих фахівців. Таку ідею послідовно відстоювали Луначарський, Ленін та Сталін. Фактично ж партійно-державне керівництво вирішило змусити або улестити дореволюційних митців, науковців, педагогів, лікарів, інженерів обслуговувати тогочасний режим. При цьому їх діяльність знаходилась під пильним контролем органів безпеки та підпадала під цензуру партійних чиновників. У таких умовах, відхід від правил встановлених державою та порушення вимог правлячої партії, могли бути підставами для звільнення або припинення творчої діяльності. Отже, інтелігенцію очікувало або пониження й обслуговування режиму або фізичне знищення у разі відмови прославляти тогочасний більшовицький режим, який вирішив використати інтелектуальні кола як інструмент пропаганди серед населення та розбудови мирного життя країни.

Перемога у активній фазі збройної боротьби за владу дала змогу більшовикам перейти до відтворення порушених господарських та громадянських структур та розбудови культурної, наукової та освітньої сфери. Розв'язання теоретичних і практичних проблем розвитку суспільства ускладнювалося цілою низкою історичних та політичних обставин. На той час набули поширення концепції особливої, пролетарської культури. Угруповання, що виступали під прапором Пролеткульту, відкидали принципи спадкоємності в культурі. Вони вважали, що культура експлуататорських класів з її цінностями за своєю природою глибоко ворожа робітникам і селянам - переможцям революції.

Правлячій партії треба було докласти великих зусиль, щоб примусити переважну більшість інтелектуалів, чий світогляд сформувався в дореволюційний період, творити та працювати в рамках офіційної ідеології на ниві розбудови “пролетарської” культури. Спектр засобів впливу на інтелігенцію був надзвичайно широкий: від підкупу і лестоців – до примусу, репресій та фізичного знищення.

У той час серед комуністів інтелігенцію досить часто називали “попутниками”, тобто тимчасовими, ситуативними союзниками більшовицької влади, адже інтелігенція в колишній Російській імперії була каталізатором та ідейним натхненником революції, однак переважна більшість її представників не стояла на позиціях марксизму. Звичайно більшовицька влада, яка побоювалась що інтелігенція може стати організатором масового соціального руху, адже після знищення прошарків буржуазії та дворянства, лише ця соціальна верства дореволюційного суспільства зберегла як свої кадрові сили так і інтелектуальний потенціал й соціальний статус, найбільш освічених громадян соціуму. Як результат інтелігенція зазнавала особливих переслідувань через притаманний їй дух опозиції, що не міг змиритися з безправ'ям та порушенням елементарних людських норм існування, які принесла із собою нова влада або просто відмовлялась співпрацювати з режимом.

За деякими даними тільки протягом перших трьох років більшовицької влади в результаті репресій, еміграції чисельність діячів науки, освіти культури, мистецтва колишньої Російської імперії скоротилася на 17 тисяч[48, с. 32]. Однак закінчення масштабних бойових дій не означало припинення розправ над інтелігенцією. Органи державної безпеки розгорнули активну діяльність з «викриття підпільних антирадянських організацій», до яких у більшості випадків належали особи, що не приймали участі в політичному житті й збройній боротьбі у 1917-1920 роках і відкрито не заявляли про несприйняття нового режиму. Так у справі «Петроградської бойової організації В. Н. Таганцева», сфабрикованої ВНК 1921р., було заарештовано 833 чол., із них розстріляно за вироком трибуналу або вбито при затриманні 96 осіб, відправлено до таборів – 83 особи, решта була звільнена з роботи або їх роботи не публікувались, з всього числа звільнено з ув'язнення 448 особи, переважна частина з них була вислана за межі СРСР. Серед звинувачених переважна більшість була наукової та творчою елітою Петрограду, найбільш відомими були поет М.С. Гумільов, хімік М.М. Тихвінський, В.І. Орловський, також з числа заарештованих майже всі були дворянами або інтелігентами чи представниками духовенства, дехто навіть свого часу працював жандармом або в царській охоронці. Серед звинувачень, які висувались керівникам була виготовлення агітаційних матеріалів у підпільній типографії, пропаганда антирадянських ідей та підготовка повстання в Петрограді та його околицях[48, с. 36]. Справа перебувала на особистому контролі Ф. Держинського та В. Леніна. Хоча серед істориків немає чіткої відповіді чи дійсно існувала антирадянська організація, що охоплювала майже всі сфери діяльності держави і настільки масштабною і небезпечною вона була, які були її політичні цілі і чи дійсно така велика кількість учасників до неї належала[88, с. 391]. Якщо вона дійсно існувала, то тоді стає очевидним, що інтелігенція готувалась боротись із радянським режим шляхом перевороту або революції у підходящий момент, якщо масштаби її діяльності роздуті чекістами або її взагалі не існувало це говорить про, те що радянська влада стала на шлях методичного фабрикування

справ з метою «пускання крові» дореволюційній інтелігенції в якій бачила ворога нового політичного режиму. Справа петроградської бойової організації Таганцева підтверджує нашу тезу про перманенту громадянську війну в Росії після закінчення масштабних бойових дій, оскільки серед заарештованих були представник старого режиму, що могли не припинити боротьби з більшовиками.

За багатьох арештованих намагались заступитись впливові знайомі та родичі, що проживали за кордоном та працювали на новий режим, серед них був навіть письменник М. Горький, в також іноземці, що прихильно ставились до радянської влади. У такій ситуації режим вдався до втілення стратегії по видворенню небажаних діячі за межі країни. Так у вересні-листопаді 1922 р. відбулось 2 рейси німецьких кораблів, що перевезли до Німеччини 160 відомих опозиційних діячі культури та науки, що отримало назву «Філософського пароплаву». Такі висилки відбувались також через порти Одеси та Севастополя або виїзд через кордони Литви та Латвії, поїздами з Петрограду та Москви. Особам, що покидали СРСР дозволялось взяти лише власні особисті речі (одяг, засоби гігієни), дорогоцінності, окрім обручок, та кошти конфісковували як і інше майно. Висилались особи за певними списками, складеними органами безпеки і завірені рішеннями Політбюро ЦК РКП(б). Територію Росії вислані покидали разом з родинами. Вислані давали підписку про, те що не повернуться до Росії і повідомлені, що за це вони будуть розстріляні. У 1922-1923 роках були вислані такі відомі діячі, серед яких імена соціолога та політолога П.А. Сорокіна, філософів М.О. Бердяєва та М. Лоського, історика О.В. Флоровського, економіста і колишнього міністра Тимчасового уряду С. Прокоповича, в Україні професор С. Єфремов та колишній голова уряду УНР В. Чехівський. Як зауважив Л. Троцький, підтримуючи ідею В. Леніна, так як підстав для розстрілу цих осіб не було, але вони нічим особливо корисним радянській владі допомогти не могли або не бажали, було прийнято рішення їх видворити за межі держави [21, с. 390]. Така «профілактика» за задумом комуністів, мала дисциплінувати інтелігенцію, а особливо майбутнє покоління

студентство[21, с. 332]. Така практика на думку З. Емтіль, могла також стати відповіддю на практику висилки відомих лівих радикалів та діячів культури із США до більшовицької Росії у 1919-1920 роках, що отримала назву «радянський ковчег»[49, с. 235]. У 1922-1923 роках за межі Росії було вислано з Грузії 60 чоловік, з Петрограду – 110, Москви -70 чоловік, Одеси та Казані – по 30 чоловік, Києва – 35 чоловік[14, с. 36]. У 1923 р. з Москви, Петрограду та України було вислано 57 чоловік з родинами[14, с. 42]. За підрахунками науковців В. Макарова та В. Христофорова серед висланих восени 1922 р. були відомі лікарі – 43, професори та викладачі – 63 (з них 11 філософів), юристи – 7, письменники, журналісти, літератори – 29, інженери – 10, економісти, агрономи, кооператори – 22, 10 – не указано чітко рід занять, 29 не вдалось знайти дані (переважно молоді студенти), а всього 224 чоловіки[59, с. 135]. Як бачимо більшовики активно намагались позбутись інтелігенції, особливо представників гуманітарної сфери, адже у них вбачались майбутніх лідерів повстань та координаторів антирадянської політичної діяльності, ще досить свіжим було враження від справи Тактичного центру 1919-1920 років, коли інтелігенція взяла участь в таємній діяльності антибільшовицьких партій в Росії.

Дещо пізніше, у 1923 р. практику видворення представників української інтелігенції було припинено аби не зміцнювати закордонний антирадянський український рух. Загалом більшовики прийшли до необхідності не виселяти за межі країни неугодних інтелігентів, а відправляти їх на заслання у віддалені регіони держави або примусити під страхом розправи працювати на режим. Вислані могли лише сприяти зростанню агресії з боку капіталістичних держав до СРСР.

Паралельно фізичне знищення та заслання в межах країни продовжувались. Репресії не оминули й ту частину інтелігенції, яка вирішила активно співпрацювати з режимом. Так у 1928 р. відбувся гучний показовий процес, так звана «Шахтинська справа», по якій проходили кваліфіковані управлінці та інженери Донбасу, які були звинувачені в шкідництві та саботажі

на виробництві, їм також приписували створення антирадянської організації та зв'язки російськими політичними емігрантами закордоном[9, с. 110]. Такі заходи влади стали відповіддю на прийняту, за пропозицією Бухаріна резолюції XV з'їзду РКП(б) про боротьбу капіталістичними відносинами та класовими ворогами, а саме з куркульством на селі та буржуазними спеціалістами у промисловості[29, с. 278]. Підставами для фабрикування справи проти керівників та інженерів шахт стали заяви про погані умови праці, низьку зарплатню та високі норми виробітку на кількох підприємствах Донецького кам'яновугільного басейну, що надходили до центру у 1923-1927 роках[62, с. 68]. За час розслідування ОДПУ було арештовано більше 300 чоловік, з них потім 82 були розстріляні, 53 звільнені за відсутністю доказів вини, решта отримали різні терміни заслання або ув'язнення[29, с. 279]. Результат серії судових процесів стало погіршення відносин з Німеччиною, що мала кілька концесій на Донбасі, а її спеціалісти були заарештовані засуджені до тюремного ув'язнення або вислані з країни як агенти іноземної розвідки, які нібито координували дії місцевих саботажників з емігрантами. Ця справа остаточно показала, якими методами радянська влада збирається проводити «форсовану індустріалізацію» та її стратегію, щодо інтелігенції.

Неменше гучною справою проти представників інтелігенції в СРСР стала «справа Промпартії» у 1928-1930 роках. В ході цієї справи та пов'язаних із нею судових процесів представників інтелігенції, інженерів, управлінців, економістів, геологів звинуватили у створенні антирадянських організацій «Союз інженерних організацій», «Рада Союзу інженерних організацій», «Промислова партія», що займались шкідництвом, мали зв'язки із білоемігрантським рухом та французьким генеральним штабом та готували інтервенцію СРСР та повалення радянської влади через масові бунти та страйки робітників. Власне саме страйки шахтарів кількох шахт, які вимагали покращення умов праці й стали підставою для активізації органів безпеки із розслідування їх причин, які привели не до виявлення економічних та організаційних промахів партійних функціонерів а до звинувачення

кваліфікованих фахівців у саботажі шкідництві та контрреволюційній діяльності. Серед звинувачених, що нібито були членами ЦК «Промпартії» виявились інженери, економісти, геологи, навіть члени більшовицької партії та бюрократи ВРНГ, органу який відповідав за організацію та виконання економічного плану розвитку країни[62, с. 100]. Такими діями влада намагалась перекласти на репресованих вину за ряд економічних невдач при реалізації проектів першого п'ятирічного плану 1928-1932 років по розвитку народного господарства[62, с. 100].

За різними підрахунками ОДПУ в організаціях «Союз інженерних організацій», «Рада Союзу інженерних організацій», «Промислова партія», які були між собою пов'язані, на думку чекістів, приймало участь близько 2 тис чол., однак лише невелика частина опинилась на лаві підсудних. По «справі Промпартії» проходили лише 8 чоловік, та ще одно було заарештовано під час процесу за рішенням суду було розстріляно 4, решта отримала по 10 років ув'язнення[18, с. 71]. У подальшому у 1930-1935 роках понад 2 тис. осіб було заарештовано по «справі Промпартії», адже процес мав значний відгомін в різних галузях економіки, в яких НКВС викрило аналогічні структури підпільної шкідницької організації інтелігенції[62, с. 101].

Проте репресії проти інтелігенції відбувались не лише в економіці, але і у сфері науки та освіти. Найбільш відомою стала так звана «Академічна справа» у 1929-1931 роках. Згідно матеріалів ОДПУ серед вчених Академії наук була створена контрреволюційна монархічна організація, що діяла в академії, вузах та науково-дослідних установах Петрограда і Москви та мала кілька своїх філіалів в інших містах республіки[81, с. 158]. Було заарештовано більше 100 чол., серед 29 засуджених та висланих по цій справі були відомі російські історики Е. В. Тарле, С. Ф. Платонов, Є. В. Тарле, Н. П. Ліхачов, М. К. Любавський, Ю. В. Готьє, С. В. Бахрушин, Д. Н. Єгоров та інші науковці, що працювали у вузах та системі установ АН СРСР, архівах, музеях, бібліотеках [1, с. 196]. У своїй статті Ананьїч Б.В. відзначає, що ця справа стала масштабною операцією спецслужб по ліквідації представників гуманітарної науки, зокрема

істориків, яких на думку більшовиків, не бажали висвітлювати історії на основі класового підходу та не стояли на позиціях марксизму-ленінізму [1, с. 7]. Більшість із штатних та позаштатних працівників (більше 230 чоловік) були звільнені або переведені на роботу в віддалені регіони держави[1, с. 198]. Відгомін цієї гучної судової справи стали «справа краєзнавців» 1929-1931 років, «справа славістів» 1933-1934 роках[81, с. 161]. Серед репресованих по цим справам, були і колишні дворяни, військові, представники духовенства, що працювали у вищих навчальних закладах та академії наук на початку 1930-х роках.

Також репресії проти інтелігенції продовжили із розгортанням «Великого перелому», такою стала справа інспірованої ОДПУ-НКВС «Російської національної партії» у 1933-1934 роках, яку в історіографії назвали «справа славістів»[32, с. 921]. Серед звинувачених у створенні антирадянської партії були академік В.І. Вернадський, М.С. Грушевський, М.Н. Сперанський і В.Н. Перетц, Б.Л. Личков, Н.Н. Дурново, Г.А. Ільїнський, А.М. Селищев, майбутні академіки В.В. Виноградов і Г.А.Разуваєв, а також мистецтвознавці Ф.І.Шміт, Н.П. Сичьов, П.І. Нерадовський, етнографи А.А. Міллер, Д.А. Золотарьов, Б.Г. Крижановський, С.А. Теплоухов, Ф.А. Фіельструп, антрополог Г.А. Бонч-Осмоловський, лінгвісти В.Н. Сидоров, П.А. Расторгуєв, І.Г. Голанов[32, с. 921-922]. За даними органів держбезпеки ці вчені створили розгалужену «націоналістично-фашистську організацію» з центром к Москві, яка мала на мету повалення радянського ладу, а її ідеологією були "панславізм" і "слов'янофільство"[32, с. 924]. Загалом було репресовано 19 чоловік, ще відносно 12 чоловік було назначено додаткове розслідування. В.І. Вернадський, щодо якого звинувачення не були доведені, намагався за багатьох заступитись перед Єжовим та Берією, але марно. Репресії по справах, що були пов'язані із цією справою, так як науковців звинувачували в членстві в «Російській національній партії» тривали і у 1935-1939 роках.

Масштабні репресії фактично привели до вихолощення наукового середовища у якому не так багато кому вдавалось працювати, зупинились

дослідження, не відбулась спадковість наукових традицій дослідження та викладання між поколіннями, окремі теми з історії дворянства, церкви та буржуазії в історії Росії опинились під забороною вивчення[81, с. 161].

Фактично з початку 1920-х років і до початку Другої світової війни значна частина дореволюційної інтелігенції була знищена, позбавлена можливості працювати або вимушена емігрувати. Більшовики розгорнули масштабний процес формування «робітничо-селянської інтелігенції», яка покликана була замінити «стару дореволюційну інтелігенцію», яку довелось залучити до роботи з відбудови мирного життя держави після закінчення активних бойових дій. При цьому комуністи розуміли, що інтелігенція може стати к виразником ідей опозиційно налаштованих верств населення так і створити політичні та громадські організації, що можуть сприяти поваленню радянського ладу, як наслідок представники освічених кіл населення зазнали жорстких репресій у 1920-1930-х роках. Партійно-державне керівництво взяло курс на витіснення ненадійної інтелігенції з усіх сфер життя країни та підготовки лояльної, підготовленої в дусі марксизму-ленінізму та відданості партії нової інтелігенції, з числа колишніх робітників та селян. Репресії проти інтелектуалів в 1920-1930-х були ще одним аспектом масштабної соціальної революції, що продовжувалась в СРСР і відбувалась поряд із знищенням інших верств населення дореволюційного суспільства— дворянства, духовенства, буржуазії та заможних селян. Як наслідок можна вважати, що терор проти інтелігенції був частиною прихованої війни проти інтелектуальної частини суспільства держави.

4.2. Боротьба радянської влади з церквою та репресії віруючих

Відносини радянської влади та церкви на теренах колишньої Російської імперії були надзвичайно напруженими, починаючи з жовтневого перевороту у 1917 р. Ідеологією РКП(б)-ВКП(б) був марксизм, який відкидав релігію, як шкідливу систему забобонів та уявлень, нав'язаних трудовому народу правлячими класами з метою тримати їх в покорі. У такій ситуації церква як

соціально-політичний інститут та віруючі перетворювались на «ворогів радянської влади». Масла в огонь підливало, те що більшовики активно намагались зобразити духовенство як активних посібників та учасників білогвардійського руху, що у багатьох випадках було недалеко від правди. При цьому більшовики сприймали духовенство як одну з найбільш реакційних та консервативних верств дореволюційного суспільства. В таких умовах більшовиками було розгорнуто масштабну антирелігійну політику з метою поширення серед населення марксистської матеріалістичної ідеології та викорінення релігії як елементу світогляду народних мас. Звісно такий підхід супроводжувався репресіями проти церкви та віруючих.

Ситуація поглиблювалась ще і тим, що у в умовах економічної розрухи після закінчення інтервенції та збройної боротьби за владу, більшовики вважали, що багатства церкви мають стати джерелом поповнення фінансових ресурсів для відновлення економіки. В.І. Ленін цинічно запропонував скористатися голодом у Поволжі та провести вилучення церковних цінностей. Експропріація церковної власності, яка нагадувала радше грабежі, супроводжувалася арештами, судами, розстрілами. «Чим більше число представників реакційного духівництва і реакційної буржуазії вдасться з цього приводу розстріляти - тим краще», - писав Ленін. На Московському і Петроградському церковних процесах 1922 р до розстрілу за «опір» здачі церковних цінностей засудили 21 священнослужителя. Як «главу контрреволюції» двічі заарештовували Патріарха Російської Православної Церкви Тихона, який уникнув розстрілу тільки через свій високий сан та завдяки письмовим показам, в яких він «розкаювався у антирадянській діяльності» у 1923 роках. Одна для православної церкви процеси відзначились жорстким ударом: було репресовано 87 чол. у Птероградї та 34 чол. у Москві як мирян та і представників духовенства, які відбулись засланнями та тюремними строками. У більшості випадків їх звинувачували в опорі при виїмці церковного майна, переховуванні священнослужителів та церковних цінностей. У 1922-1923 роках пройшли аналогічні процеси над православним духовенством в

регіонах, зокрема в Смоленську, Царицині, Пскові, Ростові-на-Дону. За підрахунками Кривної Н.А. всього 231 судовий процес у яких арештованими було близько 10 тис чол. священників та мирян, з яких близько 2 тис отримали тюремні строки, 732 розстріляні, решта були вислані у віддалені регіони Сибіру та Далекого Сходу[58, с. 197].

Репресії торкнулись не лише православної церкви, аналогічні процеси і розправи відбулись католицьким, протестантським, мусульманським та іудейським духовенством, автокефальною українською православною церквою.

21 березня 1923 р Москві почався суд у справі католицького духовенства Петрограду. Священиків звинуватили в створенні антирадянської контрреволюційної організації, мета якої - протидії декрету про відділення церкви від держави і інструкцій про порядок проведення в життя цього декрету. Саме звинувачення було досить дивним і не відповідала дійсності, тому що католицька церква ніколи не була єдиною з державою в царські часи, адже офіційною церквою у Росії була православна. Кількох прелатів та архієпископа було засуджено до розстрілу. Президія ВЦВК замінила кілька смертних вироків десятима роками тюремного ув'язнення, проте більшість була розстріляна як польські шпигуни. Такі ж репресії торкнулись представників католицьких монастирів та орденів по всьому СРСР, протести міжнародної громадськості та Ватикану результатів не дали.

У 1922 р. при розгляді справи в Коканді ватажків групи басмачів Рахманкул було засуджені кілька мусульманських духовних лідерів

У червні 1927 був арештований і потім засуджений до розстрілу духовний лідер іудейського хасидського руху Хабад Йосеф Шнеєрсон. Під тиском громадськості через "Політичний Червоний Хрест" та німецьких дипломатів, смертна кара була замінена на заслання в Кострому, однак через кілька днів Шнеєрсона було видворено за межі СРСР.

У 1928-1929 роках було заарештовано і засуджено у позасудовому порядку учасники релігійно-філософського гуртка «Воскресіння» на чолі з А.А. Майером, які відмовившись від сповідання ідей християнства в рамках

традиційних церков, намагались поєднати догми християнства протестантського толку та різні філософські вчення та політичну доктрину соціалізму. Серед арештованих були родичі відомих більшовиків та кілька членів правлячої партії.

Масштаби репресій проти духовенства та віруючих значно збільшились в другій половині 1930-х років. За цифрам, наведеним А. Н. Яковлєвим у своєму дослідженні репресій проти церкви, в 1937 р. було заарештовано 136 900 православних священнослужителів, з них розстріляно – 85300, а в 1938 р. було заарештовано 28 300, розстріляно - 21 500 [96, с. 176]. Ці дані є приблизними, адже лише частина з них взяті документів слідчих і репресивних органів, а решта ґрунтуються на наближених оцінках [76, с. 104]. Згідно з архівами ФСБ, що були зібрані та опрацьовані В. Хаустовим в 1937 р. було репресовано 37 331 особа, зарахованих до «церковно-сектантської контрреволюції», а в 1938 р. - 13 438 осіб [91, с. 46]. За підрахунками Сомина М. було репресовано близько половини всіх священників, кілька тисячі монахів та близько 330 тис мирян, які виступили на захист церкви та її майна, більшість з них відбули кілька років заслання, але не були розстріляні на відміну від духовенства [76, с. 105]. Були також розстріляні тисячі католицьких, протестантських, ісламських, іудейських священнослужителів буддійських монахів, сибірських шаманів і священнослужителів інших деномінацій, «Свідків Єгови», віруючих різних конфесій [47, с. 122]. Протягом 1920-х років були навіть окремі випадки коли священники та диякони, монахи та псаломщики покидали свою службу церкві та переходили на бік радянської влади, а то і навіть приймали участь в антирелігійних кампаніях.

Репресії проти церкви були зменшені в 1939-1941 роках, а політика відносно православної церкви та віруючих зазнала помітних змін лише з початком німецько-радянської війни у 1941 р.

Отже, підсумовуючи варто відзначити, що більшовики розгорнули масовий терор проти церкви, як громадського інституту, духовенства як соціальної верстви та віруючих, які стали на захист традиційних вірувань та

церкви. Боротьба з релігією та її адептами супроводжувався фізичним знищенням священнослужителів, монахів, віруючих-мирян. Більшовики для реалізації своєї соціально-економічної програми перетворень та втілення «культурної революції» необхідно було не лише ліквідувати церкву з її структурою та фінансовими ресурсами, але і також знищити авторитет релігії та священнослужителів, які мали моральний авторитет в переважно сільській тогочасній Росії.

4.3. Репресії сільського населення радянською владою під час проведення колективізації та розкуркулення у 1930- х роках

Втілення політики суцільної колективізації, прийнятої більшовиками мала на меті створення системи державних радгоспів та колгоспів, які мали забезпечити стабільні поставки продовольства в містах, коштів від збут продукції для індустріалізації та забезпечити промисловість сировиною. Рішення про колективізацію було прийняте на листопадовому пленумі ЦК ВКП(б) у 1929 р., однак на початковому етапі створення колгоспів йшли повільними темпами, зокрема в так званих зернових районах – Поволжя, Кубані, Північного Кавказу, України. Як наслідок 30 січня 1930 Політбюро ЦК ВКП (б) прийняв постанову «Про заходи щодо ліквідації куркульських господарств у районах суцільної колективізації», якою передбачалось ліквідувати господарства заможних селян, Родини заможних в селян були поділені на три категорії, перша – арешт і конфіскація, друга - конфіскація й виселення, третя - конфіскація майна[19, с. 142]. Глав сімейств 1-ої категорії арештовувались. Радянська пропаганда активно через агітаторів та пресу нагнітали атмосферу на селі, формуючи образ «куркулів», заможних селян, «ворогів радянського народу», «шкідників заважають будувати комунізм».

4 лютого 1930 року було видано секретна інструкція Президії ЦВК СРСР «Про виселення та розселення куркульських господарств», підписана головою ВЦВК СРСР М. І. Калініним і головою РНК СРСР А. І. Риковим, в якій «з метою рішучого підриву впливу куркульства» і «придушення будь-яких спроб контр-революційного протидії» ОГПУ доручалося: виселити куркульський актив, найбільш багатих куркулів і полупомещікі у віддалені місцевості; розселити інших куркулів в межах району, в якому вони проживають, на нових, відведених їм за межами колгоспних господарств, ділянках. Як наслідок виселено було від 3 до 5 % сільського населення чорноземної смуги ,в нечорноземній відсоток сягав від 2 до 3 %. Під виселення в залежності від області планувалось від 5 до 25 тис сімейств. Такі заходи повністю відповідали реалізації політики ліквідації «куркульства як класу», яка була невід’ємним

елементом колективізації. Розкуркулення та репресії проти незгодних вступати в колгоспи набули небаченого розмаху і досягли свого піку в 1931-1933 рр. за цей період було виселено більше 120 тис селянських родин, потрапили в тюрми, репресовані, розстріляні разом більше 800 тис. селян[43, с. 186]. Нерідко обвинувачені селяни були не через їх соціальне походження, часто їх звинувачували в таких тяжких злочинах, як контрреволюційна діяльність, тероризм, шкідництво, бандитизм, підпали, саботаж, шпигунство. За ці злочини покаранням було вища міра покарання - розстріл. Власне сама колективізація та розкуркулення відбувалось як присланими з міст 25-ти тисячниками: партактивом, комсомольцями, так і місцевою біднотою. Гострі соціальні протиріччя на селі дали про себе знати. Партійні та державні органи були засипані доносими, які нерідко перетворились на спосіб зведення рахунків, боротьби за посади, намагання вислужитись перед керівництвом та владою. Намагання вислужитись на місцях через страх перед звинуваченнями в недостатній активності призвели до того, що розкуркулення та колективізація перетворились на розправу над заможними селянами та середняками, а також з незгідними з політикою влади.

В умовах посилення виселення заможних селянських родин, залякування селян вступати в колгоспи, запровадження обмежень на ведення підсобних господарств, селяни особливо не проявляли активності як в роботах в колгоспах, так і у веденні своїх господарств. Керівник сибірських комуністів Сергій Сирцов назвав це «виробничої апатією і виробничим нігілізмом, які проявляються у значної частини селянства, що увійшла в колгоспи», – і особливо в небажанні сіяти хліб, поки більшу частину врожаю відбирають в рахунок хлібозаготівель[94, с. 122]. «Хліб все одно заберуть», – говорили селяни Дніпропетровської області навесні 1933 р відмовляючись починати сівбу навіть незважаючи на те, що отримали спеціальну насінневу позичку[94, с. 122]. В умовах, коли план хлібозаготівель змушував селян здавати за безцінь збіжжя, у колгоспів держава також закупувала зерно по низьким цінам, у таких умовах колгоспна система не могла стати популярною серед селянства.

Результатом такого стало не тільки низька продуктивність праці, але й масові крадіжки в колгоспах, порушення правил і норм ведення сільського господарства. Як наслідок колгоспи, що не виконували план потрапляли на чорну дошку, що фактично означало, що селяни опинялись на межі голоду, адже таких практично нічого було видавати як зароблене на трудовні.

Як наслідок, на думку Ш. Фіцпатрік, під впливом всеохоплюючого ідеологічного тиску держави, яка контролювала практично всі сторони життя громадян, постійно втручаючись у випадку відхилення від загально дозволених норм, формувався своєрідний соціальний тип людини – homo sovieticus, для який радянський спосіб із його недоліками та перевагами життя ставав невід'ємною частиною їхньої дійсності, ніби природнім середовищем існування у рамках якого людина жила, думала та діяла [95, с. 6].

Отже, розкуркулення та колективізація перетворила селянство, як соціальний прошарок в сільськогосподарських робітників, які працюючи в колгоспах забезпечували промисловість та міста продовольством та сировиною. Жорсткі заходи (репресії, конфіскація майна, виселення, заслання в табори ГУЛАГу) зламали опір селянства. Більшовикам вдалось остаточно міцно встановити свою владу на селі, однак наслідком таких дій стала низька продуктивність сільського господарства, повсякденний пасивний спротив селянства виконання господарських планів.

4.4. Тотальні репресії командного складу Червоної Армії в 1930-х рр.

Маховик сталінських репресій 1930-х років торкнувся і збройних сил СРСР, що сприяло встановленню сталінського контролю над вищим армійським керівництвом, серед якого в ході «чисток» вивинулись молоді віддані комуністичному режиму або ставленики Й. Сталіна та його оточення. На думку окремих фахівців в історіографії залишається дискусійним питанням причин репресій серед військових, серед основних версій прийнято вважати провокацію іноземних спецслужб, зокрема німецького абвера з метою ослабити

потенційного супротивника в майбутньому; протистояння груп впливу в середині самого керівництва армії; недовіра Й.Сталіна вищому армійському командуванню, якого він побоювався, оскільки вони могли його змістити ,а можливо і повалити існуючий лад[83, с. 67].

Особливою жорстокістю вирізнялися репресії серед керівництва армії. Фактично було винищено весь її командний склад (М.Тухачевський, І.Уборевич, А.Корк, Р.Едейман, В. Блюхер, Й.Якір та інші, загалом близько 2 тис генералів. Як наслідок — кількість воєначальників з вищою освітою на 1941 р. скоротилася, порівняно з 1936-м, удвічі і становила всього 7% від командного складу Червоної Армії. Під час сталінського терору з п'яти маршалів загинули 3, а із 14 командармів репресували і розстріляли 13 чол. [63, с. 123].

Репресовано ж було, за даними Мільбаха В.С., всіх командуючих військами військових округів, усіх членів військових рад і начальників політуправлінь усіх військових округів, усіх командирів корпусів, як стрілецьких, так і механізованих, а також кавалерійських і авіаційних, майже всіх командирів дивізій та бригад, половину всіх командирів полків, більшість політпрацівників корпусів, дивізій та бригад, більш як третину всіх комісарів полків[64, с. 22]. Також було репресовано 9 заступників комісара оборони СРСР, 2 керівники Військо-Морського флоту СРСР.

Криваві сталінські «чистки» 30-х-початку 40-х років завдали Збройним Силам СРСР непоправних втрат. З травня 1937 р. по червень 1941 р. з армії було усунуто не менш як 44 тисяч представників командного складу, з 408 репресованих представників вищого командування 401 розстріляно[82, с. 38].

Із наведеної кількості репресованих третина припадала на Київський та харківській військові округи. Найбільше постраждало вище командування, де кожні двоє з трьох стали жертвами репресій. Наслідком нещадного викорчовування «троцькістсько-бухарінських та буржуазно-націоналістичних елементів» було «оновлення» командування 100% корпусів, 96% дивізій та укріплених районів округів[63, с. 123].

У червні 1941 р. відбулась гучна «справа авіаторів», коли було заарештовано та розстріляно вище керівництво повітряних сил СРСР та керівництво оборонних підприємств та відомств і авіаційних навчальних закладів, серед них нарком боєприпасів І. П. Сергєєв, його заступник А. К. Ходяков, нарком озброєнь Б. Л. Ванников, командири військових округів авіації Червоної Армії, більшість з них було звинувачено в «троцькістській змові»[82, с. 44]. За приблизними підрахунками серед військового командування було розстріляно не менше 8-10 тис. чол., що фактично залишило армію без професіонального керівництва[89, с. 342]. Багато в чому відсутність кваліфікованих кадрів спричинили катастрофу для Червоної Армії у 1941 р [89, с. 403].

Отже, можна зробити висновок, що сталінські репресії не оминули й військовослужбовців. Як наслідок вище армійське та флотське керівництво було репресоване, нестача кваліфікованих кадрів позначилась на підготовці та бойовому дусі армії на початку радянсько-німецької війни. Серед істориків немає єдиної думки, щодо того, чому такі масштабні репресії торкнулись армії, яка вважалась однією з опор радянського режиму.

РОЗДІЛ V

ОСОБЛИВОСТІ РАДЯНСЬКОГО ТЕРОРУ В РІЗНИХ РЕГІОНАХ СРСР

5.1. Придушення пасивного опору козаків Кубані, Дону та Тереку

Після приходу до влади більшовиків у 1917 р. соціальне становище козаків змінилось. Відношення до козацтва радянської влади було суперечливим. З одного боку козаки були професійними військовими та землевласниками, які підтримували білогвардійський рух й свого часу було опорою монархії Романових. Козацькі землі півдня Росії стали базою для Добровольчої армії. З іншого боку значна частина козацтва підтримувала націоналізацію державних та монастирських земель та наділення нею безземельних селян та незаможних козаків. На початковому етапі згідно Декрету про землю, переважна більшість угідь, що належала рядовим козакам не потрапила під націоналізацію. Як наслідок значна частина козаків підтримувала радянську владу, вважаючи, що вона бореться із заможними класами – дворянством, офіцерами, інтелігенцією. Однак в подальшому продовольча політика більшовиків налаштувала проти себе переважну частину населення козацьких регіонів, оскільки постійні реквізиції продовольства, фуражу, худоби та спроби організувати перші колективні господарства з обробітку землі – артіль, комуни та ТСОЗи. Такі заходи наштовхнулася на небажання козаків до них вступати, тим паче віддавати посівний матеріал, землю, худобу, інвентар. Як наслідок вже у 1918 р. радянська влада відповіла червоним терором на спротив козаків, які почали все активніше підтримувати білогвардійський рух. Створені більшовиками місцеві органи влади були ліквідовані у ході повстання, а прихильники знищені.

Після закінчення Громадянської війни на півдні Росії мала місце глибока політична прірва між козаками та радянською владою, а також всередині козацтва, оскільки частина продовжувала підтримувати радянську владу. Радянська влада була встановлена на територіях козацьких регіонів, але на цьому спротив більшовикам не припинився. В таких умовах радянська влада пішла шляхом знищення козацтва як соціального прошарку зі своїм особливим

правовим статусом. Політика розкозачення проводилась в СРСР протягом 1920-1930-х років. Першими заходами було покарання бунтівних станиць в 1919-1920 рр., з них козацькі родини виселяли у віддалені райони країни, а землю й худобу конфісковували, учасники білогвардійського руху також були репресовані

З впровадженням політики НЕПу у 1921 р. тиск на козацькі станиці дещо послабився, а скасування продрозкладки й заміна її продподатком послабило конфронтацію між радянською владою та козаками, хо окремі виступи мали місце. Новий виток зростання напруженості відбувся у зв'язку із хлібозаготівельною кризою 1927 р., яка призвела до поступового згорання політики НЕПу на селі й переходу до підготовки до колективізації сільського господарства країни згідно рішення XV з'їзду ВКП(б). Відповідно селянство не бажало вступати до колгоспів й чинило опір створенню артільей на своїх хуторах та станицях. Дослідники відзначають що протест козацтва й відмова від участі в заходах колективізації, які запроваджувались владою, сформували такий тип відносин, які називають від «межі громадянської війни», «квазігромадянської війни» чи навіть «перманентного соціального конфлікту» [56, с. 322]. Відмова від виконання плану хлібозаготівлі 1928 р. стали причиною зростання кількості арештованих та висланих козаків та селян на півдні Росії. У відповідь на це відбулось зростання кількості протестів серед місцевих жителів. Тільки протягом за даними ОГПУ СРСР по Північно-Кавказькому краю на 1 липня 1928 р відзначав за червень 1928 року в краї мали місце 93 масових виступів хліборобів за участю 11,5 тис. чол. (в тому числі 85%, бідняків, 10,5% середняків і 4,5% - куркулів). У числі 386 антирадянських виступів 289 - переважно козачі за складом і 97 - селянські; серед 86 фактів антиурядових чуток в 58 випадках вони поширювалися козаками[34, с. 615]. У 1928 р було розкрито 273 антирадянських і 133 «контрреволюційних групи» і зареєстровано тільки за січень - березень 1928 р 32 теракта. У Північно-Кавказькому краї за травень - червень 1929 р. було відзначено 1047 виступів і 183 теракту проти хлібозаготівель[34, с. 615]. Це тільки частина статистичних даних показує, що

стримані настрої періоду НЕПу швидко змінились несприйняттям та опором поверненню політики конфіскації й вилучення хліба державою. Рішення про початок суцільної колективізації в чорноземній зоні РРСФР, зокрема і на півдні в козацьких регіонах, спричинив різке зростання протестів серед козацтва та селян, а де інде й до відкритих повстань проти колективізації. Як результат в 1930 р. Наказом ОГПУ про заходи щодо ліквідації куркульства як класу, прийнятому 2 лютого 1930 за окремим районам СРСР, з метою «Придушення будь-яких спроб протидії з боку куркулів і заходам Радянської влади по соціалістичної реконструкції сільського господарства » було намічено для виселення певну кількість «куркульсько-білогвардійських контрреволюційних елементів »¹⁶. По районах Північно-Кавказького краю, а також Нижньо-Волзького краю, де компактно проживало козацтво, було намічено до виселення відповідно 6-8 тис. і 4-6 тис. чол. [4, с. 52]. Однак виступи не припинялись/

Радянською владою протягом 1929- 1938 рр. виявила велику кількість контрреволюційних, білогвардійських та ворожих козачих організацій. Загальна чисельність їх учасників складала 300-600 чол. в кожному окрузі краю. Серед найбільш значних за масштабами і чисельності контрреволюційних організацій були: повстанська організація «Союз хліборобів», виявлена в Ростові-на-Дону, а також «Союз боротьби за звільнення селян», розкритий в Новочеркаську, який, на думку С. А. Кисліцина, носив селянсько-козацький характер [56, с. 296]. Загалом варто відзначити, що якщо вірити даними ОДПУ/НКВС, то незважаючи на велику кількість таємних антирадянських організацій в регіоні, це не призвело в період колективізації 1930-х рр. до масових виступів, що свідчить про те, що більшість з них були «плодами творчості» органами безпеки[72, с. 140].

У відповідь органи безпеки тільки у 1930 р. арештували та вислали більше 6 тис. чол. з членами сімей, серед яких були колишні білогвардійські офіцери, рядові учасники білого руху, в тім числі й козаки, заможні селяни, що підтримували білих, близько 2200 чол. було розстріляно. Радянській владі

довелось застосувати до селянства та козацтва регіону ще один інструмент - голодомор.

Створення колгоспів супроводжувалось не баченими за розмахом репресіями, конфіскаціями та виселеннями. Все ж пасивний спротив колективізації продовжувався і проявлявся в різноманітних формах в повсякденному у виробничому житті артіль, серед них зокрема: невиконанні норми трудоднів, нерозумінні розпоряджень керівництва., відсутність ініціативи у виконанні та перевиконанні господарських планів артілі, нерідко мали місце й підпали, саботажі, однак в переважній більшості козацьке населення було змушено змиритись із своїм новим становищем.

Загалом у першій половині 1930-х основний опір козацтва колективізації був зламаний й із введенням колгоспної системи опір козацтва пішов на спад, саме козацтво остаточно втратило свій окреми й статус.

Проте розгортання «Великого терору» у 1937-1938 рр. торкнувся й козацьких регіонів. Тільки протягом цих двох років терор вже зачепив не тільки нелояльних козаків та селян регіону, але й місцеве партійне керівництво та комуністичний актив регіону.

Наступним етапом боротьби із спротивом стала Постанова Політбюро ЦК ВКП (б) від 2 липня 1937 року «Проантирадянські елементи». Виконуючи дану постанову, партійно-радянське керівництво Азово-Чорноморського краю визначило наступне кількість осіб, що підлягають репресіям: 6644 чол. за першою категорією (розстріл) і 6962 чол. за другою категорією (арешт і висилка)[73, с. 45].

Передусім серед репресованих 1937-1938 рр. були особи, які мали родинні зв'язки із вже раніше репресованими, мали родичів закордоном. НКВС виявило знову низку «антирадянських організацій» «білогвардійців куркулів та контрреволюційних козаків» або «троцькістів та меньшевиків», які мали на меті повалити радянську владу на місцях чи готували замаху на представників вищого керівництва країни.

Наприкінці 1920-х рр. донське козацтво, надламане Громадянською війною, вже не могло активно чинити опір політиці влади. Зіграла свою роль і політика «обличчям козацтву», що проводилася на Півдні Росії в середині 1920-х рр., а потім в 1935-1936 рр. значна частина донського козацтва стала лояльною радянській системі і в основному підтримала органи партійно-державної влади в їх діях по згортанню НЕПу та проведення колективізації.

Не дивлячись на те що відкритий прояв невдоволення козачого населення Дону, Кубані, Тереку політикою влади в різних формах дійсно мало місце, факти існування контрреволюційних козацьких повстанських організацій в кінці 1920-х -1930-х рр. були продуктом міфотворчості ОГПУ. При цьому пасивний спротив мав місце в повсякденному виробничому житті артілей, однак відкрита конфронтація залишилась в минулому.

5.2. Масові депортації, арешти та розстріли населення регіонів, включених до складу СРСР в 1939-1941 рр. (Західна Україна, Західна Білорусь, Бессарабія, країни Балтії)

Внаслідок розподілу сфер впливу у Східній Європі за таємним протоколом до пакту про ненапад (пакту Молотова-Ріббентропа) від 23 серпня 1939 р. СРСР отримав свободу дій проти сусідніх країн. Першою жертвою радянською агресії стала Польща. Після початку Другої світової війни 1 вересня 1939 р., радянські війська 17 вересня перейшли радянсько-польський кордон анексували західноукраїнські та західнобілоруські землі. Завдяки активній пропаганді не перших порох переважна більшість українського, єврейського та білоруського населення територій вітали радянські війська, однак ейфорія досить швидко пройшла. «Радянізація» нових територій викликала опір місцевого населення, на що влада відповіла репресіями, виселеннями та конфіскаціями майна. Не в останню чергу така ситуація склалась через земельне питання. На перших порох радянське керівництво конфіскувало угіддя й частину передало безземельним селянам, але практика з створення колгоспів, яка все більше перетворювалась на насильницький згін, що здійснювався примусово. Як

наслідок таких дій місцеве населення чинило опір, а також підтримувало націоналістичні формування ОУН, яка розгорнула свою діяльність восени 1939 р. в першу чергу під контроль було поставлена місцева, преса місцеві українські організації та товариства, що переважно були розпущені, а місцева адміністрація замінена радянською. Побоюючись посилення українського визвольного руху більшовики вирішили застосувати кардинальні заходи. Тільки в кінці 1939 р – 1940 р. в тюрмах опинилось 11 тис. місцевих жителів, переважно поляків та українців, яких влада вважала «закоренілими ворогами радянської влади».

Першими під вал репресій потрапили політичні лідери, громадські діячі та інтелігенція. наприкінці вересня-початку жовтня 1939 р. були заарештовані лідери УНДО, колишніх послів до польського сейму, сенаторів І. Німчука, Г. Тершаковця, В. Целевича, Д. Левицького, К. Левицького, В. Кузьмовича, О. Луцького та інших. Репресії не оминули й інших представників українських партій: Іван Новодворський та Андрій Гривняк (соціал-радикали), соціал-демократ Володимир Старосольський, редактори Іван Квасниця та Мелетій Голінатій, професори Амвросій Березовський та Гриневецький, інженери Віктор Цебровський, Тимофій Ковалюк, Зиновій Ковалик. У газеті «Краківські вісті» за 1942 р. надруковано понад 250 прізвищ заарештованих та розстріляних НКВД або вивезених до Сибіру у вересні-жовтні 1939 р. галицької інтелігенції[36, с. 219]. Не постраждали від радянських репресій лише члени деяких політичних партій: Василь Мудрий (УНДО), лідери Української соціалістично-радикальної партії (Михайло Стахів, Остап Павлів), Української соціал-демократичної партії (Лев Ганкевич), Фронту національної єдності (Дмитро Палій), котрі виїхали до Польщі, окупованої Німеччиною.

В грудні 1939 р. відбулися арешти провідної львівської інтелігенції: професори С. Грабський, Л. Дворак, С. Гломбінський, доктори Є. Ягляр, З. Вахловський, К. Веронський, К. Гржибовський та інші. Не уникли арештів й відомі літератори: В. Броневський, А. Ват, Т. Пайпер, А. Полевка, В. Скужа, А. Штерн[36, с. 220].

У наступному 1940 р. карально-репресивна діяльність НКВД набуває нових обертів. 13 травня 1940 р. було прийнято закон про «Заходи з покращення оперативно-чекіської роботи управлінь НКВД західних областей УРСР та БРСР». Виконуючи цей закон, було організовано групи для «чистки» органів НКВД, загальне командування проводив старший майор Антонов. У Львові така група нараховувала 20 осіб. У травні 1940 р. у група досягла кількості слідчих у 40 осіб. Ці факти підтверджують наростання опору населення процесам радянзації, зокрема підтверджує факти антирадянської діяльності польських військових організацій та ОУН.

Повсякденне життя населення західноукраїнських та західнобілоруських земель відзначалось атмосферою недовіри, доносів, постійних чуток про розстріли, арешти, що поширювало страх серед населення, і в той же час сприяло поширенню націоналістичних ідей серед тих, хто не бажав миритися із таким станом речей.

Від 4 квітня 1940 р. згідно Постанови Політбюро ЦК ВКП(б) «Питання західних областей України», під грифом «Цілком таємно», було озброєно керівників районних та міських рад, керівників виконавчих органів влади - обласних та районних виконавчих комітетів, а також керівників комсомольської організації. Протягом двох тижнів Генштаб Червоної Армії організовано роздачу 1 800 револьверів з набоями до них. Також було забезпечено цих працівників відповідними документами на право носіння зброї (це завдання покладалося на НКВД)[98, с. 56]. Такі дії свідчили, що новоприбулі партпрацівники та комуністичний актив не почувались в безпеці в регіоні. Керівництво СРСР резонно недовіряючи місцевому населенню активно залучало «перевірені кадри» з Наддніпрянської України або прислані з Росії.

Радянське керівництво вдалось до масової примусової депортації до Сибіру, Далекого Сходу та Центральної Азії українського та білоруського населення («небажаних елементів»), було переселено за різними підрахунками від 320 тис до 500 тис. осіб.

За різноманітними підрахунками протягом 1939-1941 рр. у в'язницях Львівської області було розстріляно 2464 особи, Дрогобицької — 1101, Станіславської — 1000, м. Луцька — 2000, у Ковелі — 194, Дубні — 260, Перемишлі — 267, а всього понад 16 тис. осіб. Загалом станом на початок 1941 р. в тюрмах західноукраїнських областей перебувало близько 25 тис. чол. [54, с. 153].

Масштабні репресії торкнулись ув'язнених та підозрілих осіб з числа місцевого населення у зв'язку із початком радянського-німецької війни. У червні 1941 р. тільки у Львові органами НКВС було розстріляно від 4 до 6 тис. осіб, що перебували в тюрмах. Аналогічно «розвантажувались» тюрми у Дубно, Луцьку, Дрогобичі, Станіславі, Рівному.

Окрім того постраждало й польське населення новоприєднаних земель, адже їх лояльність була підпитанням. В першу чергу жертвами терору стали військовополонені польські солдати й офіцери, жандарми, польські чиновники, представники інтелігенції та політичні діячі, заможні поміщики. Тільки 22 тис. польських військово службовців були розстріляні в Катинському лісі поблизу Смоленська, в тюрмах НКВС в Києві, Мінська, Харькова та Львова [54, с. 153].

Приєднання західнобілоруських земель також супроводжувалась радянізацією цих територій, однак розмах репресій був порівняно меншим ніж в західній Україні через значно менший вплив польського елемента та відсутності широкого визвольного руху місцевого населення. Колективізація викликала спротив частини заможних селян. Велася анти-колгоспна агітація, були випадки підпалу колгоспних будівель, окремих терористичних актів. Але в цілому боротьба проти колгоспів у західнобілоруському селі не досягла значних розмірів. Відносно куркульства проводилася політика обмеження. У квітні 1941 р. для західних областей БРСР були встановлені норми землекористування залежно від місцевих умов. У деяких районах органами НКВС у Східну Білорусь було виселено частину заможного селянства, близько 12 тис. чол., але в більшості районів виселення не проводилося.

На 22 жовтня 1939 р. радянськими органами НКВС було заарештовано 4315 поміщиків, капіталістів, представників колишньої польської адміністрації, поліцейських, керівників політичних партій і організацій. За рішенням НКВС СРСР у справах військовополонених і заарештованих у квітні — травні 1940 р. були розстріляні 21 857 осіб, у тому числі 14 700 тих, хто перебував у таборах для військовополонених у Козельську, Старобільську, Осташкові, і 7305 — в інших таборах та тюрмах Західної Білорусі та Західної України. 5 грудня 1939 РНК СРСР прийняв секретну постанову про виселення із західних областей України і Білорусі осадників та працівників лісової охорони. У період першої депортації (10 лютого 1940 року), в якій брали участь 16 279 осіб оперативно-командного складу, було репресовано 9584 господарства (50732 особи). У квітні було репресовано 26777 осіб. 29 червня 1940 органи НКВС БРСР провели третю операцію, цього разу по виселенню біженців із західних областей. У цей день було репресовано та завантажено у вагони 747 сімей.

У червні 1940 р. СРСР вручив ноту протесту уряду Румунії з вимогою повернути СРСР Бессарабію та Північну Буковину, які остання окупувала в 1918 р. Не отримавши підтримки від великих держав, зокрема нацистської Німеччини, Румунія змушена була підкоритися. Радянські війська перетнули кордон та окупували вищезазначені території протягом червня-липня 1940 р.

Аналогічно західноукраїнським та західнобілоруським землям в Бессарабії та Буковині були розгорнуті репресії як наслідок постраждало більше 90 тис. осіб, хоча масових депортацій в цьому регіоні не було. Серед репресованих були як румуни так і євреї та українці. Заходи із колективізації місцевого селянства теж мали незначні результати, переважну частину членів артільей становили переселені та новоприбулі селяни.

Влітку 1940 р. завдяки, тому що західні держави були втягнуті у війну, СРСР скористався ситуацією та змусив уряди Литви, Латвії та Естонії піти у відставку, радянські війська окупували прибалтійські держави, що були включені до складу СРСР, після проведених виборів та призначення маріонеткові комуністичних урядів. Радянізація Прибалтики також

супроводжувалась насильницьким встановлення радянської системи органів влади, націоналізації підприємств та введення колгоспної системи, при цьому було знищено політичні партії, розпущено громадські організації. СРСР здійснили політичні репресії з подальшою масовою депортацією близько 130 тис. громадян, зокрема у Естонії було депортовано - 15, 5 тис чол., Латвії – 37,5 тис чол., Литви – 65 тис чол., розстріляно було за різними підрахунками від 7 до 9 тис чол.

Отже, підсумовуючи, варто відзначити, що радянське керівництво при приєднанні до СРСР нових територій намагалось насильними методами швидко інкорпорувати нові території до складу СРСР і встановити там радянський суспільний влад, при цьому всі регіональні та національні відмінності ігнорувались. Органи безпеки досить швидко намагались нейтралізувати політичну еліту та інтелігенцію, провести націоналізацію підприємств та земельних угідь. При цьому в Західній Україні, Західній Білорусії та в Бессарабії більшовики намагались грати на національних почуттях проголошуючи СРСР рятівником від іноземних гнобителів - поляків та румунів.

ВИСНОВКИ

На основі опрацьованих джерел та літератури можемо зробити висновок, що проблематика революції та громадянської війни в СРСР є дуже широкою, адже ця тематика активно цікавить сучасних російських та зарубіжних дослідників, оскільки ці політичні події в історії країни мали колосальний вплив на подальший розвиток значної частини євразійського континенту та світову історію загалом. Досліджуючи різноманітні аспекти становлення влади більшовиків та втілення їх політичного та соціально-економічного курсу в середині держави, відзначають, що терор проти різноманітних політичних угруповань, соціальних прошарків, окремих категорій населення в різних куточках держави були невід'ємним інструментом зміцнення політичного режиму та досягнення цілей своєї внутрішньої політики. Такий підхід науковців дозволяє нам стверджувати, що внутрішній конфлікт у СРСР не припинився із закінченням масштабних бойових дій на фронтах, адже населення продовжувало чинити опір проведенню більшовицькій політиці, як наслідок на певний час РКП(б) відступила від свого курсу побудови комуністичного суспільства та був уведений НЕП, який фактично відродив у невеликих об'ємах приватну власність та ринкові товарно-грошові відносини.

У сучасній історіографії відсутнє єдине бачення щодо громадянської війни в СРСР, зокрема щодо датування її початку та завершення, а окремі наукові підходи до цієї трактування цієї проблеми викликають сумніви. У той же в історіографії присутній підхід в основі якого є твердження, що громадянська війна не закінчилась на початку 1920-х років, а продовжувалась далі, але в інших формах, не масштабних збройних зіткнень й мала колосальний вплив, адже була проявом несприйняття суспільством влади більшовиків та їх соціально-економічної та політичної програм.

Джерельна база дослідження є дуже широкою, що дозволяє комплексно розкрити окремі складові масштабного перманентного конфлікту, який тривав з 1917 року фактично до смерті Й.В. Сталіна. Автором було використано різні

групи джерел, що дозволило отримати інформацію відносно державної політики більшовиків у різних сферах життєдіяльності, проаналізувати особливості соціально-економічних програм перетворення країни, ставлення керівництва більшовиків до різних прошарків населення та їх місця та ролі в побудові комуністичного суспільства, підходи до використання репресивного державного апарату з метою розправи над опозиційно налаштованими угрупованнями та категоріями населення, ставлення суспільства до більшовицького режиму.

Методологія дослідження міждисциплінарним підходом з використанням холістичного принципу, який дозволяє комплексно розглянути події та процеси в політичному, соціально-економічному та культурному житті СРСР, що розпочались після 1917 р. й тривали протягом наступних трьох десятиліть. Зокрема для глибшого розуміння особливостей внутрішнього конфлікту в російському суспільстві було проаналізовано сучасне наукове бачення термінів «революція», «громадянська війна», «внутрішній державний конфлікт». Розглядаючи підходи вчених до розуміння цих складних соціальних явищ з точки зору політології, соціології та правової науки можна стверджувати, що громадянська війна не є не просто збройним внутрішнім конфліктом в боротьбі з верховну владу, а набагато більш глибоким та структурним явищем. Як наслідок доцільно стверджувати, що громадянська війна є протистоянням між різними соціальними прошарками, політичними угрупованнями, етнічними чи релігійними групами, які по різному бачать розвиток держави та соціуму в цілому.

В роботі подається авторське визначення терміну громадянської війни розуміти активне масштабне протистояння як у збройній так і в інших формах між різними політичними угрупованнями, соціальними прошарками, етнічними групами з метою захоплення державної влади, зміни суспільних відносин, економічного укладу, що відбувається між громадянами однієї держави або держав, що утворились на території держави, що припинила своє існування.

Громадянська війна закінчується, на думку автора, коли в соціумі досягається певний консенсус щодо усунення причин, що спричинили конфлікт або ж у випадку, коли представники в першу чергу політичних таборів, що зазнали поразки, повністю припиняють боротьбу та визнають верховну владу переможної сторони. Знищення чи витіснення значних збройних формувань не призводить до закінчення громадянської війни, особливо у випадку, коли переможна сторона намагається втілити свою політичну програму перебудови суспільства, в такому випадку досить довгий час вона зустрічатиме спротив населення будь-яким соціально-економічними перетворенням, що будуть йому нав'язані. Тобто така війна триває, поки в суспільстві остаточно усунуто її причини та припинено взаємні ворожі дії. По суті громадянська війна відрізняється саме цим від інших форм протистояння в соціумі.

Внутрішня громадянська війна у СРСР тривала фактично до початку 1950-х років, основними її віхами можна назвати збройне протистояння різних політичних та військових формувань у 1917-початку 1920-х років, опір різних прошарків населення (селянство, козацтво, інтелігенція) протягом 1920-1930-х років, що відобразилось як на внутрішній державній політиці СРСР так і політичній стратегії правлячої партії. Через проблеми із лояльністю широких мас населення, зокрема селянства, в окремих регіонах козацтва, а також частини інтелігенції, острах через можливі антирадянські виступи та діяльність підпільних організацій, як наслідок терор став звичним явищем повсякденного життя радянського суспільства. Тільки за допомогою позбавлення прав, майна та фізичне знищення або ув'язнення, не маючи широкої підтримки у населення, більшовикам вдалось втілити в життя свої соціально-економічну програму в перші десятиліття радянської епохи та встановити жорстку «диктатуру пролетаріату» з правлячої партією на чолі з Й.В. Сталіним. Нашу тезу підтверджує й власне ідеологія більшовиків – марксизм-ленінізм, що передбачав не лише захоплення політичної влади, але і знищення «експлуататорських класів» (дворянства, буржуазії, духовенства, частково інтелігенції), докорінну зміну соціально-економічної моделі облаштування

соціуму, демонтаж його соціальних інститутів, ревізію культурної спадщини. Як результат такої широкої програми дій без підтримки більшої частини населення держави здійснити їх практично не можливо мирним шляхом, без застосування репресивно-каральних органів та примусу збоку держави, Офіційна партійно-державна пропаганда агітувала в масах, стверджуючи, що боротьба за побудову «комуністичного майбутнього суспільства» можлива лише через жорстке злам старого соціально-економічного ладу й знищення «ворогів народу», агентів «імперіалістичних держав». У таких умовах саме завдяки терору, який продовжувався і після закінчення масштабних бойових дій на початку 1920-х років більшовики втілювали свою політику в життя, однак на практиці фактично в СРСР тривала перманентна громадянська війна, в результаті якої комуністичній партії вдалось втримати владу, реалізувати значну частину своєї програми, а в післявоєнні десятиліття завдяки відмові від масових репресій та поліпшення економічних умов життя комуністам вдалось завоювати лояльність значної частини населення та послабити тиск на соціум. Щоправда це не відмінняє того факту, що протягом кількох десятиліть ними фактично велась «війна проти власного народу». При цьому перманентна громадянська війна відбувалась на кількох окремих горизонтах – «фронтах».

Першим був політичний «фронт» – більшовицький режим після розгрому основних збройних формувань розпочав активну боротьбу з метою знищення основних політичних конкурентів у державі, а саме інших соціалістичних партій, які мали підтримку серед частини робітників, селян та інтелігенції. Внаслідок жорстких репресій та показових судових процесів до кінця 1920-х років партії есерів, меншовиків, інших політичних угруповань фактично припинили свою діяльність. Більшість членів цих політичних організацій була репресована або емігрувала. РКП(б) перетворилась на єдину організовану легальну політичну силу в країні й використовувала всі можливості аби не допустити появи організованих опозиційних політичних формувань на території держави.

Іншим аспектом зміцнення своєї влади більшовики обрали фактичне знищення «експлуаторських класів» у СРСР, тобто трансформацію суспільства. Як наслідок представники дворянства, буржуазії, які мали найбільший політичний вплив у дореволюційній Російській імперії втратили свій соціальний статус, були позбавлені економічних ресурсів, були фізично знищені, заслані або змушені були емігрувати. Більшовикам вдалось зруйнувати ті соціальні прошарки, які найбільш негативно відносились до нового ладу, який передбачав знищення приватної власності, товарно-грошових відносин та моделі ринкової економіки, дореволюційного станового підходу до функціонування суспільства.

У такій багатонаціональній державі як Російська імперія питання відносин між різними етнічними та релігійними групами залишалось актуальним і Перша світова та громадянська війни їх загострили, особливо на часі поставило завдання самовизначення народів у питання створення власних державних утворень. Створення СРСР, як федеративної республіки сприяло формуванню націонал-комуністичних ідей у середовищі місцевих комуністичних парторганізацій, зокрема у Україні, Білорусії, Закавказзі. У результаті партійне керівництво центру вдалось до жорстких репресій з подальшою заміною місцевого керівництва республік метою встановлення контролю за розвитком регіонів, недопущення «національного ухилу», «викривлення лінії партії» та зародження ідей сепаратизму.

Іншою важливою складовою зміцнення режиму шляхом репресій у політичній царині стало знищення опозиції в середині правлячої партії. Починаючи з 1917 р. більшовицька партія активно розвивалась й її ряди стрімко зростали. На початок 1920-х років із розгромом національних формувань та білого руху постало питання яким соціально-економічним курсом буде рухатись країна в майбутньому, що викликало дискусії серед різних груп всередині комуністичної партії. Смерть В.І. Леніна співпала з розгортання масштабного конфлікту між різними групами впливу у РКП(б) в боротьбі за партійне керівництво, і фактично верховну владу в державі, яка б дозволила

втілити певну соціально-економічну програму «побудови комунізму». В результаті протистояння Й. Сталіну та його оточенню вдалось поставити під контроль більшовицьку партію та фактично відсторонити від влади багатьох авторитетних комуністичних лідерів, які були репресовані разом зі своїми прихильниками. Постійна недовіра партійним структурам призводила до масових чисток лав партії та знищення осіб, які свого часу підтримували іншу точку зору.

Іншим важливим фронтом був «соціальний». Масштабна соціальна революція, яка розпочалась у 1917 р. набрала обертів із закінченням активної фази бойових дій на теренах колишньої Російської імперії. Більшовицька партія взяла курс на соціальну трансформацію суспільства. Передусім за перші десятиліття більшовицької влади були знищені буржуазія та дворянство.

Більшовики розгорнули масштабний наступ на один з основних громадських та політичних інститутів дореволюційної Росії – церкву, оскільки ідеологія комуністів передбачала побудову атеїстичної держави та виховання атеїстичного суспільства. Як результат це обернулось масовими репресіями проти священнослужителів, віруючих, реквізицією церковного майна та розгортанням антирелігійної кампанії в країні.

Ще одним важливим аспектом соціальної трансформації суспільства стала репресія проти дореволюційної інтелігенції, яка на думку більшовиків у переважній масі вороже ставилась до нового ладу, але оскільки для розвитку та відбудови держави необхідні були кваліфіковані фахівці, комуністична партія вдалась до залучення їх у виробниче та культурне життя країни. Однак при цьому паралельно йшла реалізація масштабної програми із формування нової робітничо-селянської інтелігенції, яка мала б замінити стару дореволюційну у всіх сферах життя суспільства. Одночасно відбувались масовий терор проти освіченої частини суспільства з метою недопущення формування інтелектуальної бази опору та поширенню протестних настроїв серед населення. Нова генерація інтелігенції, що були вихідцями з робітництва та

селянства, мала стати опорою режиму та обслуговувати необхідні потреби радянської держави у кваліфікованих кадрах.

Іншою важливою складовою перманентної громадянської війни був економічний фронт, який в першу чергу після націоналізації заводів та фабрик, передбачав припинення будь-яких приватних товарно-грошових відносин, у торгівлі і сфери обслуговування після закінчення НЕПу. Та все ж таки основним завданням було створення колективних сільськогосподарських підприємств – колгоспів та радгоспів, які мали постачати продукти харчування у міста, де йшла індустріалізація. Як результат більшовицький режим вдався до насильницької колективізації селянства, яке було найчисельнішим соціальним прошарком у довоєнні роки в СРСР. Такі дії влади супроводжувались знищенням та репресіями заможного селянства, голодомором, реквізицією майна примушуванням до вступу до колгоспів. Масові виступи селянства були яскравим прикладом того, що широкі маси населення не сприймають більшовицьку модель організації ведення сільського господарства, яка селу була нав'язана.

Апогеєм зміцнення влади більшовиків та Й. Сталіна та його оточення стали репресії проти командного складу збройних сил та репресивно-каральних органів, що засвідчили, що режим намагається придушити будь-які потенційні спроби перевороту в країні, до яких могли вдатись військові за підтримки інтелігенції селянства чи частини партійних функціонерів.

Ще одним важливим фронтом перманентної громадянської війни був національний. Більшовицька партія номінально надавши право утворити місцеві республіканські партійні організації, не планувала надавати широкої автономії республікам у офіційно федеративній державі, якою за Конституцією був СРСР. Комуністичний режим побоювався зростання сепаратизму в регіонах, а тому намагався знищити активний спротив радянській нових земель та свідому національну еліту різних регіонів СРСР. Репресії мали й характерні особливості проти різних регіонів, особливо тих, що були включені до складу СРСР у 1939-1940 роках (Західної України. Західної

Білорусії, країн Балтії), а також тих, що мали свій особливий уклад – колишні козацькі території Дону, Кубані та Тереку. Козацтво, втративши свої особливі права, які воно мало при царській Росії вдалось до пасивного спротиву колективізації та радянзації свого господарського укладу, але такі тенденції були жорстоко придушені більшовиками, які передусім враховували, що у 1917-1920 роках козацькі регіони Росії були базою білого руху.

Як результат, більшовики для завоювання і утримання влади та реалізації своїх соціальних та економічних програм вдалися до масштабних репресій, які були відповіддю на спротив населення їх політиці, що дозволяє нам стверджувати, що у СРСР протягом 1920-на початку 1940-х років відбувалась перманентна громадянська війна між комуністичним режимом та значною частиною населення країни було фактично частиною радянської повсякденності.

Хронічними рамками даної роботи не закінчується хронологічна межа обраної проблеми, навпаки вона продовжилася і загостилася в роки Другої світової війни і закінчилася лише в 50-х роках.

Завершення масштабного збройного конфлікту між більшовиками та їх політичними опонентами із різних таборів і угрупованнями національно-визвольних рухів дало можливість більшовикам сконцентрувати всі зусилля на організації масштабних перетворень у соціальній, економічній та культурних сферах (експропріація заможних класів колективізація селянських господарств, створення робітничої інтелігенції, репресії проти церкви та священників). Навіть не зважаючи на відміну політики воєнного комунізму, заміни продрозкладки продподатком та втілення політики НЕПу з її ліберальним ставленням до дрібної приватної власності. Протистояння між владою та власним населенням продовжувалось і надалі, практично всі заходи влади зустрічали спротив населення, що по суті було війною влади проти власного народу з метою примусити маси виконувати розпорядження влади для втілення більшовицької політики. Як наслідок репресивно-каральні органи та розгалужений партійний

апарат в СРСР набув надважливого значення без яких радянська держава не змогла б ефективно функціонувати.

Події Другої світової війни на деякий час відклали питання трансформації суспільства на другий план, однак у той же час підкреслили масштаби невдоволення політикою більшовиків всередині соціуму, що яскраво показали масштабні поразки Червоної Армії у 1941 р., значна кількість військовополонених, що виявили згоду або бажання служити в створених для росіян спеціальних підрозділах у німецькому вермахті, поліції на окупаційних територіях. Одночасно білий рух в еміграції активно шукав можливості налагодити співробітництво з нацистами з метою повалити владу більшовиків у Росії.

Після війни спротив заходам радянської влади, зокрема і на звільнених від окупації територіях призвів до жорсткого спротиву з боку населення, зокрема в приєднаних територіях Західної України, Західної Білорусі, Бессарабії та країнах Балтії проведенні політики радянзації. На територіях, де радянська влада існувала до 1939 р. також було помічено певний спротив проти повернення колгоспної системи радянської влади, хоча частково хаос та зростання злочинності був пов'язаний із розрухою перших післявоєнних років. Як наслідок керівництво СРСР відповіло збільшенням об'ємів поставок зерна по хлібозаготівлі та репресіями осіб, лояльних до окупаційної влади німців, а також постраждали особи, що опинились у німецькому полоні та концтаборах.

Окремі заходи радянської влади спричинили масові протистояння з режимом. Так хлібозаготівлі у 1931-1933 рр. спричинили селянські виступи проти радянської влади, що засвідчили, що радянський режим продовжують сприймати на селі вороже, а виконуються тільки під страхом розправи.

Лише у середині 1950-х років зі смертю Й.В. Сталіна та проведенням реформ в соціально-економічному секторі, із зростанням добробуту населення, реабілітацією частини репресованих, радянській владі вдалось остаточно отримати підтримку серед більшої частини населення, їх влада сприймалась як законна та визнана народом, хоч вибори й надалі проводились на

безальтернативній основі. Фактично саме про цей період можна говорити як про завершення перманентної громадянської війни у Росії, адже переважаюча частина населення сприйняла режим більшовиків як легітимний, їх рішення вжались законним, а в суспільстві не було масштабних позиційних рухів як в містах так і сільській місцевості.

Постійні кампанії більшовицької влади по боротьбі з реальними та видуманими ворогами в суспільстві засвідчили з одного боку достатньо високий рівень прихованого спротиву радянському режиму, так і усвідомлення більшовиками складність втілення своїх соціально-економічних проектів в соціумі, в якому не мають широкої підтримки без використання терору та примусу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Джерела:

1. Академическое дело, 1929—1931 гг.: документы и материалы следственного дела, сфабрикованного ОГПУ / Ред. кол.: В. П. Леонов (отв. ред.), Ж. И. Алфёров, Б. В. Ананьич и др.; Библиотека РАН. — СПб.: [б. и.], 1998/ - 243 с.
2. Білас І. Г. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953 : Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. Документи і матеріали / І. Г. Білас. – У 2 кн. – К. : Либідь – Військо України, 1994. – Кн. 2. – 688 с.
3. В.И. Ленин и ВЧК: Сборник документов (1917–1922 гг.). – 2-е изд. – М.: Политиздат, 1987. – 641 с.
4. Данилов В. П. Введение (Истоки и начало деревенской трагедии) // Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939: документы и материалы: в 5 т. Т. 1. Май 1927 — ноябрь 1929. М., 1999. – 355 с.
5. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв збройних конфліктів міжнародного характеру (Протокол II), від 8 червня 1977 року - [Електронний ресурс] - Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_200#Text
6. Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898—1953). Часть 1 (1898—1925) Москва: Госполитиздат, 1958 г. - 584 с.
7. Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898—1953). Часть 2 (1925—1953) Москва: Госполитиздат, 1958 г. - 622 с.
8. Конституция (Основной закон) Союза Советских Социалистических Республик (утверждена постановлением Чрезвычайного VIII Съезда

- Советов Союза Советских Социалистических Республик от 5 декабря 1936 г.. – М, Госполитиздат. – 57 с.
9. Красильников С. А., Савин А. И., Ушакова С. Н. Шахтинский политический процесс 1928 года: источники в контексте эпохи // Шахтинский процесс 1928 г.: подготовка, проведение, итоги : в 2 кн. Кн. 1 / отв. ред. С. А. Красильников. — М.: РОССПЭН; Фонд «Президентский центр Б. Н. Ельцина», 2011. — 975 с.
 10. Культурное строительство СССР. Статистический сборник. – М.: Гос.статист.изд-во,1956. – 332 с.
 11. Кульчицький С. В. Революції // Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. — К. : Наук. думка, 2012. — Т. 9 : Прил — С. — 944 с.
 12. Ленин В. И. Полное собрание сочинений у 45 томах— 5-е изд. — М.: Издательство политической литературы, 1967.
 13. Ленин В.И. О лозунге "разоружения"; Военная программа пролетарской революции / Владимир Ильич Ленин. - М. : Воениздат, 1982. - 354 с.
 14. Макаров В. Г. Высылка вместо расстрела: депортация интеллигенции в документах ВЧК-ГПУ: 1921—1923. — М.: Русский путь, 2005. - 234 с.
 15. Народное хозяйство СССР: Краткий статистический сборник (1917-1956 гг.). – М.ЦСУ СССР Госстатиздат. -1957. – 251 с.
 16. Пахарев Є. Еліт теорія // Політична енциклопедія. Редкол.: Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін. — К.: Парламентське видавництво, 2011. — 674 с.
 17. Політологічний енциклопедичний словник / уклад.: Л. М. Герасіна, В. Л. Погрібна, І. О. Поліщук та ін. За ред. М. П. Требіна. — Х.:Право, 2015 – 722 с.
 18. Процесс «Промпартии» (25 ноября — 7 декабря 1930 г.). Стенограмма судебного процесса и материалы, приобщенные к делу. — М.: ОГИЗ, Советское законодательство, 1931 – 73 с. – [Электронный ресурс. –Режим доступа:http://istmat.info/files/uploads/49463/process_prompartii_-_1931.pdf

19. Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам 1917 - 1967 гг. : Сборник документов за 50 лет. В 5-ти томах/ сост. К.У. Черненко, М.С.Смиртюков. – М.: Изд-во политической литературы, 1967. - Т.1 (1917-1928 гг.). - 622 с.
20. Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам : Сборник документов за 50 лет. В 5-ти томах/ сост. К.У. Черненко, М.С.Смиртюков. – М.: Изд-во политической литературы, 1968. - Т.2 (1929-1941). – 742 с.
21. Революция и гражданская война в России: 1917—1923 гг. Энциклопедия в 4 т / Гл. ред. д. и. н. С. А. Кондратов. — М.: Терра, 2008. — Т. 1. – 560 с.
22. РКП(б). Внутривнутрипартийная борьба в 20-е годы. Документы и материалы. — М. РОСПЭН, 2004. – 456 с.
23. Солдатенко В. Громадянська війна // Політична енциклопедія. Редкол.: Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін. — К.: Парламентське видавництво, 2011. - 578 с.
24. Сталин И. В. Вопросы ленинизма. / Издание 11-е. — М.: ОГИЗ, Государственное издательство политической литературы, 1953 г. – 138 с.
25. Сталин И. В. Об индустриализации страны и о правом уклоне в ВКП(б). — М.: Партиздат ЦК ВКП(б), 1935 г. – 49 с.
26. Сталин И. В. О недостатках партийной работы и мера ликвидации троцкистских и иных двурушников. — М.: Партиздат ЦК ВКП(б), 1937 г. – 68 с.
27. Троцкий, Лев Давидович. История русской революции / Л. Троцкий. - Берлин : Гранит, 1931-1933. - 3 т. - 1218 с.
28. Уголовный кодекс РСФСР, принят 2-й сессией ВЦИК XII созыва. Введен в действие с 1 января 1927 года постановлением ВЦИК от 22 ноября 1926 года - [Электронный ресурс] - Режим доступа: http://istmat.info/files/uploads/49552/ugolovnyy_kodeks_rsfsr_-_1950.pdf
29. Шахтинское дело и практические задачи в деле борьбы с недостатками хозяйственного строительства (Резолюция по докладу т. Рыкова, принятая единогласно объединенным пленумом ЦК и ЦКК ВКП(б) 11 апреля 1928 г.)

// Всесоюзная коммунистическая партия (б) в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898—1935) / отв. ред.: В. В. Адоратский, А. Н. Поскребышев, М. А. Савельев, И. П. Товстуха; Ин-т Маркса-Энгельса-Ленина при ЦК ВКП(б). — 5-е изд., испр. и доп. — М.: Партиздат, 1936. — Т. Ч. II. 1925—1935. — 694 с.

Література:

30. Амелин П.П. Интеллигенция и социализм / П. П. Амелин. – М., 1970. – 189 с.
31. Анфертъев И. А. РКП(б)-ВКП(б) и модернизация РСФСР/СССР В 1920–1930-е гг.: программы преобразований и борьба за власть Диссертация на соискание учёной степени доктора исторических наук. Москва, 2019 – 579 с. – [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://www2.rsuh.ru/binary/object_21.1560839984.93513.pdf
32. Ашнин Ф. Д., Алпатов В. М. «Российская национальная партия» — зловещая выдумка советских чекистов // Вестник Российской академии наук. 1994. № 10. С. 920—930 . – [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://old.ihst.ru/projects/sohist/papers/asal94vr.htm>
33. Бабюх В.А. Діяльність політичної цензури як форма ідеологічного контролю в Україні (1920-1930-ті рр.) [Электронный ресурс] / В.А. Бабюх // Історія України. Маловідомі імена, події, факти (збірник наукових статей) : Збірник праць. Київ, 2007. 400 с. Режим доступа: <http://politics.ellib.org.ua/pages-6249.html>
34. Баранов А. В., Рвачёва О. В. Протестные настроения донского казачества и репрессивная политика власти конца 1920-х — 1930-х годов // Новейшая история России. 2018. Т. 8. № 3. С. 613–624. <https://doi.org/10.21638/11701/spbu24.2018.305>
35. Байнев В.Ф. Есть у революции начало, нет у революции конца/ В.Ф. Байнев// Революция в России: 1917-2018: Сборник материалов / Сост.: А.Д. Степанов. - Москва: ИД "Достоинство", 2018. - С. 462-474 – [Электронный

- ресурс]. – Режим доступу:
<https://elib.bsu.by/bitstream/123456789/193189/1/%.pdf>
36. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917-1953 рр. — У 2-х кн. — К.:Либідь, 1994.-кн. 1 . 442с.
37. Білокінь С.І. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917 – 1941 рр.): Джерелознавче дослідження. – К., 1999. – 448 с.
38. Боева Л.А. Ликвидация партий социалистов органами ГПУ–ОГПУ в годы НЭПа /Л.А. Боева // Вестник Московского городского педагогического университета:Исторические науки №2(4),2009. - с. 51-63 [Електронний ресурс] – Режим доступу:
[https://www.mgpu.ru/uploads/adv_documents/2754/1485861791IstoricheskieNauki,2\(4\),2009.Pdf#page=51](https://www.mgpu.ru/uploads/adv_documents/2754/1485861791IstoricheskieNauki,2(4),2009.Pdf#page=51)
39. Бондарев В. А. Фрагментарная модернизация постоктябрьской деревни: история преобразований в сельском хозяйстве и эволюция крестьянства в конце 20-х — начале 50-х годов XX века на примере зерновых районов Дона, Кубани и Ставрополья. Ростов н/Д., 2005. – 325 с.
40. Боффа Дж. История Советского Союза. Т.1. – М.: 1994. – 486 с.
41. Буровський А. Самая страшная русская трагедия. Правда о Гражданской войне. - М.Яуза-пресс, 2010 - 346 с.
42. Верт Н. Історія Радянської держави. 1900-1991: Пер. з фр. Навчальний посібник. Київ, «Вертекс», 2001 - 480 с
43. Виола Л. Крестьянский бунт в эпоху Сталина. Коллективизация и культура крестьянского сопротивления / Л. Виола. – М. : РОССПЭН, 2010. – 368 с.
44. Вовк С. О. Сутність поняття "громадянська війна" / С. О. Вовк. // Політологічні записки. - 2012. - № 5. - Режим доступу:
http://nbuv.gov.ua/UJRN/Polzap_2012_5_17.
45. Гражданская война в России: взгляд через 100 лет. Проблемы истории и историографии /отв. редактор проф. В.В. Калашников; под ред. канд. ист. Наук Д.Н. Меньшикова. СПб.: СПбГЭТУ «ЛЭТИ»., 2017. – 407 с.

46. Гусев А. В. Левокоммунистическая оппозиция в СССР в конце 20-х годов / А.В. Гусев// Российская история. - М.:наука. - 1996. - №1. - С.85-103
47. Земсков В. Н. К вопросу о масштабах репрессий в СССР // Научно-образовательный портал Высшей Школы Экономики. — 1995.С 118-127
48. Золотарьев О.В. Интеллигенция Советской России в нэповские годы/ Олег Золотарьев // Вестник Ивановского государственного университета: История 2011, Вип. 4. - С.31-45
49. Емтыль З.Я. Политический курс советской власти в отношении старой интеллигенции (1917-20-е гг. XX в.) / З.Я. Емтыль // Теория и практика общественного развития. - 2010. - № 4. - С.234-239
50. Емцов Г. Государство и право в условиях гражданской войны : автореф дис. на соискание науч. Степени канд. юрид. наук спец. 12.00.04 «Хозяйственное право: арбитражный процес» / АН РФ Институт государства и права. – М., 2007. – 20 с.
51. Ефремов, С.И. Дворянская семья в Советской России и СССР (1917 - конец 1930-х гг.) : социокультурный аспект : автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук : специальность 07.00.02 / Ефремов Сергей Игоревич ; [Моск. гос. обл. ун-т]. - Москва, 2011. - 24 с.
52. Кара-Мурза С. Гражданская война 1918-1921: урок для XXI в./ С. Кара-Мурза – М.: Алгоритм, 2009. – 236 с.
53. Коэн С. Жизнь после ГУЛАГа. Возвращение сталинских жертв: монография - Москва: АИРО-XXI, 2011. - 292 с.
54. Кондратюк К. Втрати населення Західної України у 1939—1941 рр. // Україна-Польща: важкі питання. – т. 5. – Матеріали V міжнародного семінару істориків «Україно-польські відносини під час Другої світової війни». – Луцьк, 27-29 квітня 1999. - С. 150-158
55. Конквест Роберт Большой террор. В 2-х томах. — Рига: Ракстниекс, 1991. — 416 с.

56. Кислицын С. А., Кириченко А. С. Указ и шашка. Политическая власть и донские казаки в XX в. Ростов н/Д., 2007. – 233 с.
57. Кравець Г. Еволюція поняття "революція" в політичній теорії: від виникнення до сучасного розуміння / Г. Кравець // Політичний менеджмент. - 2012. - № 1-2. - С. 43-49. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/PoMe_2012_1-2_8.
58. Кривнова Н.А. Власть и церковь в 1922-1925 гг. : Политбюро и ГПУ в борьбе за церковные ценности и политическое подчинение духовенства / Предисл. Р.Г.Пихоя; Под ред. Г.А.Бордюгова. - М.: АИРО-XX. - 1997. - 230 с.
59. Макаров В. Г., Христофоров В. С. Пассажиры «философского парохода» (судьбы интеллигенции, репрессированной летом — осенью 1922 г.) // Вопросы философии. — 2003. — № 7. — С. 113—137
60. Максимова О.В. Передумови революції як крайньої форми політичної нестабільності/О.М. Максимова // Вісник Дніпропетровського університету. Серія:Політологія, Дніпропетровськ, 2012. - № 22. -С.202-208 – [Електронний ресурс] – Режим доступу: [http://vdufsp_2012_20_22_44%20\(1\).pdf](http://vdufsp_2012_20_22_44%20(1).pdf)
61. Мбатна Б. Неждународний вооруженный конфликт в международном гуманитарном праве: автореф. Дис. На соискание науч. Степени канд. Юрид. Наук. Спец. 12.00.04 «Хозяйственное право: арбитражный процесс» / АН РФ Институт государства и права. – М., 2005. – 23 с.
62. Медведев Р. А. Политические судебные процессы 1928—1930 гг. // К суду истории. О Сталине и сталинизме. — Время, 2011. — 656 с.
63. Мельтюхов М.И. Репрессии в Красной Армии: итоги новейших исследований / М.И.Мельтюхов // Отечественная история. – 1997. – № 5. . – С. 120-131
64. Мильбах В. С. Политические репрессии командно-начальствующего состава Рабоче-Крестьянской Красной Армии и Флота на Востоке страны в 1936—

- 1939 гг. Автореферат диссертации на соискание учёной степени доктора исторических наук. Иркутск, 2005 – 42 с.
65. Млечин Л. Россия против России. Гражданская война не закончилась/ Леонид Млечин. - М.:ЛитРес. -2018 - 449 с. - [Электронный ресурс]. - режим доступа:<https://www.moscowbooks.ru/ebooks/book/18534923/>
66. Насиновский В. Вооруженные конфликты. Поиск решений / В. насиновский. – М., 1996. – 243 с.
67. Павлова, И. В. 1937: выборы как мистификация, террор как реальность. // Вопросы истории. — 2003. — № 10. — С. 18-26
68. Пайпс Р. - Русская революция. Книга 1. Агония старого режима. 1905 — 1917 гг./ Пайпс Ричард. - М.:Изд. дом Захаров., 2005 - 469 с.
69. Пайпс Р. - Русская революция. Книга 2. Большевики в борьбе за власть 1917 — 1918 гг./ Пайпс Ричард. - М.:Изд. дом Захаров., 2005 - 488 с.
70. Пайпс Р. - Русская революция. Книга 3. Россия под большевиками 1918 — 1924гг./ Пайпс Ричард. - М.:Изд. дом Захаров., 2005 - 385 с.
71. Серебряников В, Социология войны / В, Серебряников. – М.: Ось-89, 1998. – 320 с.
72. Скорик А. П. К периодизации и типологии протестного движения казачества Юга России против коллективизации // Клио. 2010. № 3 (50). С. 135-144
73. Скорик А.П. Многоликость казачества Юга России в 1930-е годы: Очерки истории. – Ростов-на-Дону: Изд-во СКНЦ ВШ ЮФУ, 2008. – 344 с.
74. Смирнова Т. М. «Бывшие люди» Советской России: стратегии выживания и пути интеграции в 1917-1930-е года. / – Москва.: Мир истории, 2003. – 296 с.
75. Смит Д. Бывшие люди. Последние дни русской аристократии; пер с англ. Н. Соколова / Дуглас Смит – М.: Новое литературное обозрение, 2018. – 400 с. - [Электронный ресурс]. - режим доступа:<https://avidreaders.ru/book/byvshie-lyudi-poslednie-dni-russkoj-aristokratii>

76. Сомин Н. В. К вопросу о числе репрессированных за православную веру в России в XX в // Вестник ПСТГУ II: История. История Русской Православной Церкви. — 2015. — Вып. 3 (64). — С. 101—110.
77. Соскин В.Л. Ленин, революция, интеллигенция / В. Л. Соскин — Новосибирск, 1973. — 107 с.
78. Сорокин П. А. Социология революции / П. А. Сорокин. — М.: Территория будущего; РОССПЭН, 2005. — 768 с.
79. Сорокин П. Человек. Цивилизация. Общество / Питирим Сорокин. - М.: Политиздат, 1992. - 543 с.
80. Смил Дж. Д. «Российские» гражданские войны, 1916–1926. Десять лет, которые потрясли мир // Вопросы истории. 2016. № 12. С. 165–169
81. Степанов М. Г. «Академическое дело» (1929—1931 гг.): Взгляд современной историографии // Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики. Тамбов: Грамота, 2013. № 7 (33): в 2-х ч. Ч. II. С. 158—161.
82. Сувениров О. Ф. Всеармейская трагедия // Военно-исторический журнал. — М., 1989. — № 3. — С. 32-39
83. Степанов М. Г. Проблема политических репрессий в Вооружённых силах СССР в период «Большого террора» 1937-1938 гг.: краткий обзор отечественной историографии // Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики. — Тамбов, 2008. — № 1. — С. 67—70.
84. Трифонов И. Я. Ликвидация эксплуататорских классов в СССР. / — М.: Политиздат, 1975. — 406 с.
85. Роговин В. З. Кировский поток // Сталинский НЕОНЭП. — М.: Типография № 4. — 382 с.
86. Роговин В. Власть и оппозиции. - М., 1999. — 322 с.
87. Черепанов, К. В. "Есть у Революции начало, нет у Революции конца". Когда закончилась Гражданская война в России? / К. В. Черепанов // Актуальные проблемы изучения истории гражданской войны в России [Текст] :

- материалы всерос. науч. конф., посвящ. 100-летию начала Гражд. войны и 100-летию гос. архив. службы России / Ом. юрид. акад., М-во культуры Ом. обл, Ист. архив Ом. обл. ; [ред.: С. А. Величко, М. М. Стельмак, А. В. Минжуренко ; отв. ред. Д. И. Петин]. - Омск : Ом. юрид. акад., 2019. - 154-164
88. Черняев В. Ю. Дело «Петроградской боевой организации В. Н. Таганцева» // Репрессированные геологи. М.-СПб., 1999. С. 391—395 - [Электронный ресурс]. - Режим доступа:<https://web.archive.org/web/20070311085403/http://russcience.euro.ru/material/dela/pbo2.htm>
89. Черушев Н. С. Удар по своим. Красная Армия: 1938—1941. — М.: Вече, 2003. — 480 с.
90. Хард М. Множество: война и демократия в эпоху империй / М. Хард, А. негри; пер.с англ. - М.: Культурная революция, 2006. - 506 с.
91. Хаустов В.Н. Органы НКВД и репрессии против церкви 1937-1938 гг. / В.Н. Хаустов// Материали ежегодной богословской конференции Православного Свято-Тихоновского гуманитарного университета. - 2013, - № 23. - С. 43-46
92. Хлевнюк, О. В. Хозяин. Сталин и утверждение сталинской диктатуры. — М.: РОССПЭН, 2012. — 480 с.
93. Футорянский Л. И. Проблемы казачества: рассказывание // Вестник ОГУ. — 2002. — Вып. 2. — С. 43–53
94. Фицпатрик Ш. Сталинские крестьяне. Социальная история Советской России в 30-е годы: деревня. - М.: РОССПЭН, 2001. - 341 с.
95. Фицпатрик Ш. Повседневный сталинизм. Социальная история Советской России в 30-е годы: город. 2-е изд. М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН); Фонд Первого Президента России Б.Н.Ельцина, 2008. – 336 с.
96. Яковлев А. Н. По мощам и елей / преступления КПСС против народов России / Авторская редакция. — М.: Евразия, 1995. — 191 с.

97. Якушик В. Українська революція 2004 – 2005 років. Спроба теоретичного аналізу / Валентин Якушик // Політичний менеджмент. Наук. журнал / гол. ред. Ю. Ж. Шайгородського. – 2006. - № 2 (17). – С. 19-36
98. Ярош Б. О. Тоталітарний режим на західноукраїнських землях у 30 – 50-ті роки ХХ ст. (історико-політологічний аспект) / Б. О. Ярош. – Луцьк : Надстир'я, 1995. – 176 с.
99. Figs O. People's Tragedy: The Russian Revolution: 1891-1924 /OrlandoFigs. - London: Cape Jonathan., 1996 - 923 p.